

הרב יהושע ענבל

קוציו של ארגמון

ארגמון קהה קוצים, שהפך בשנים האחרונות לאחד מבעלי החיים המוכרים ביותר בציבור שומר המצוות, עומד כידוע במרכזו של פולמוס התכלת.

הפולמוס אינו רק מחקרי היסטורי, אלא גם הלכתי, והשקפתי, ולכן עונה להגדרה 'מטא הלכה', התייחסות כללית והשקפתית להלכה עצמה ולדרכי הכרעתה.

מטרתי במאמר זה, אינה לנסות להכריע בשאלה גדולה זו, ואף לא לצדד כלפי צד אחד, אלא לנסות ולהעמיד את השאלה באופן נכון ומאוזן. מאות מאמרים וחיבורים נכתבו על פולמוס התכלת הנוכחי, ולעתים מחמת מגמתיות יתר של הכותבים הנכבדים, הרי מחזקים הם את הצד שכנגד, בבואם לדחות כל דבריו מבלי שום תפיסת מורכבות והודאה לכל הפחות במקצת על דברים הגיוניים. וכן יש שנטו לגיבוב של כל סוגי הטענות לצד אחד, בלי שום לב לאיכותן וערכן, הסתמכות על כל מקור שהוא ועל כל סברא שהיא ועל כל דקדוק שהוא. כך שהרבה פעמים חוברות כאלו עושות שירות גרוע לצד אותו הן באים לייצג, ולולי שהיו שני הצדדים מאזנים זה את זה ע"י החוברות הפוגעות במפעלם של עצמם, לא היינו יודעים במי לא לבחור...

דברינו ינטו לצד השוללים, בנוגע למוסכמה כאילו המחקר הוכיח שזו התכלת והשאלה היא רק האם ההלכה מקבלת מחקרים או לאו, וכן בהקשר של מגמת חלק ממחייבי התכלת והמצדדים בו בפולמוס תקיף נגד הנמנעים והצגתם כחדלי אישים או חדלי מעש. אף שכמדומני יותר הרחיקו לכת השוללים מן המחייבים, בהתקפת הצד השני על דרך "מתוך שבא לידי כעס בא לכלל גיבוב דברים".

מאחר שאינני חוקר, אין הדברים הבאים כאן בעיניי מחקר, אלא רק הצעת רעיונות ודברים, כדוגמאות בעלמא, וגם אין בדברי שום חדוש מחקרי אלא רק הצגת הנדונים הקיימים והמוכרים.

בנוגע לנימוקים לשלילת הזיהוי, אין אני בא לפרש דברי אחרים או "טעם המתנגדים". המטרה של דברי כאן, להיות כגביהה בן פסיסא בעלמא, להראות שמה שמוצג כדברים וודאיים, אינו בהכרח כזה. אבל אין בכוונתי לנסות להכריע בשאלות מחקריות כאלו, ואף איני אומר שיותר סביר שהזיהוי אינו נכון, אלא רק מציג צדדים נוספים.

על מקורות ה'מסיחים לפי תומם'

ההיחשפות של יושבי בית המדרש, לשפע המקורות החיצוניים העוסקים בתכלת, עלולה להפתיע ולרגש. אל המציאות בימי אבותינו, שהכרנו רק דרך הגמרא והמדרשים, מגלים אנו צהר חדש, בדמות כתביהם של רומאים ויוונים שהסתובבו בארצנו, באותם ימים בהם חיו שמאי והלל, ריב"ז ורשב"ג, בירושלים ובשאר ערי הארץ, ותיעדו פרטים שונים, עדויות נפלאות של 'גוי מסיח לפי תומו'. והרי ברור שלאותו גוי לא היה אינטרס לשקר כדי להטעותינו, והרי מלמדינו זה לברר ולהבין דברים שונים שלפעמים באו בצורה סתומה במקורותינו, ויכולים אנו להרחיבם ולבררם עי"ז. שמות כמו פליניוס, וירגיליוס, תיאודוטוס, וכו' מתגלגלים על לשון אברכים מחברי קונטרסים, כעדים עתיקי יומין המשקפים נאמנה את מה שראו עיניהם ברחובות ירושלים.

לדחות בקש נתונים ועובדות ברורות, רק משום שהם מוגשים בכובע של 'מחקר', זה מנוגד לאמת ולצדק, אומרים לנו. זו אונאה עצמית וצמצום המוחין, התנגדות למחקרים באשר הם. בעוד אין המטרה כאן אלא לברר מקחם של רבותינו ומקחה של תושבע"פ.

אלא שהיכרות יותר רחבה עם התחום, יכולה ללמד שמה שיכול להיות מוצג או אפילו נראה באמת כנתונים ועובדות ברורות, ממש לא מייצג דברים ברורים וחד משמעיים.

היכרות כזו תלמדנו, שאותם מקורות, מובאים ע"י אותם חוקרים, גם כדי לסתור את הדברים שקבלנו מחז"ל בצורה ברורה, גם בהיסטוריה ובתחום האגדה, וגם בהלכה ובצורת קיומן של המצוות בימי קדם (למשל: נמצאו בירושלים הרבה סירי

חרס מנוקבים בידי אדם, שזו לכאורה עדות לכך שניקבום כדי לטהרם ולהמשיך להשתמש בהם, אלא שהנקב נעשה בדופן ופחות מכמוציא זית, האם זה מוכיח שגם כך הכלי נטהר? ראה תחומין כד' עמ' 505 ואילך). האם גם כאן יושר אינטלקטואלי יחייב אותנו לנטות חלילה מדברי חז"ל?

ההלכה קובעת ש"כל מילתא דלא רמי עליה דאיניש - אמר ולא אדעתיה" (שבועות מא:), ולכן גם כשמשנה מן המציאות בטענו לפני בית דין, אינו נחשב 'הוחזק כפרן', משום שהוא מדייק רק במה שמוטל עליו.

תיאור של קיום מצוה מפי מי שאינו מבין את מהות המצוה ועולם המושגים שלה, הינו הרבה פעמים חסר ערך, מדהים להיווכח עד כמה הכלל של מילתא דלא רמי עליה נכון ואמיתי, וכיצד האדם בתיאור המציאות מדייק באותו תחום שהוא מבין את מהותו ואת חשיבותו, ואילו בשאר הפרטים הוא מחליק את הדברים לפעמים בניגוד למה שרואות עיניו.

הסופר הרוסי דוסטויבסקי, בספרו "רשימות מבית המוות", מתאר:

"היהודי איסאי פומיץ'... בליל שבת, כלומר ביום ששי בערב, היו באים אנשים משאר הקסרקטינים במיוחד לראות כיצד יערוך איסאי פומיץ' את השבת שלו... מדליק שני נרות והיה מתכסה בטליתו, כשהוא ממלמל מיני מלים מסתוריות... את שתי ידיו היה קושר ברצועות של תפילין, ואל ראשו, מעל מצחו, היה מהדק איזו קופסת עץ קטנה עד כי דומה היה שאיזו קרן מגוחכת יוצאת ממצחו".

אלו כמובן טעויות גסות של דוסטויבסקי שערבב אירועים זה בזה: אף יהודי לא הניח תפלין בשבת, ובודאי לא בלילה. בהדלקת נרות אין מתעטפים בטלית, תפלין לא נעשו מעולם מעץ, ואינן נקשרות לשתי הידיים.

בעיני דוסטויבסקי לא היתה בעיה לתאר תיאור ספרותי, מציאות שכולם הכירו, כל הפרטים האלו משקפים כל אחד משהו מן המציאות, יום אחד בבוקר ראה אותו מניח תפילין, ובערב ראה אותו מדליק נרות, לא היתה לו סיבה לשער שהפיצול בין הערב לבוקר הוא בדוקא, כמו גם ההבדל בין הידיים בהנחת תפילין,

מי יכול להעלות על דעתו שזה משנה ימין או שמאל אחד או שניים? לאאלומי מילתא הוא תיאר את שני הידיים, וכך הלאה^א.

לפיכך אין להתפלא שתיאופרסטוס תלמידו וממשיכו של אריסטו בספרו 'על החסידות' כותב שהיהודים היו מקריבים לה' דבש ומסביר יפה את טעם הקרבת הדבש...

דוגמאות כאלו רבות מספור, ולא אחת עושים מהן החוקרים 'מטעמים', בכדי לסמוך להן תיאוריות בדויות.

תופעה זו אינה שייכת דוקא לתיאורים של מצוות וקיום הלכה, כל תיאור מציאות מושפע מנקודת המשקל החשובה בעיני המתאר. אדם מן השורה אינו מבדיל בין חמרי הנקיון השונים, גם כאשר הוא 'מסיח לפי תומו' בתיאור של נקיון רצפות למשל, הוא לא בהכרח ינקוב בשמו המדויק של החומר, סוף סוף למי משנה אם המקום נוקה ע"י אקונומיקה / פנטסטיק / מסיר שומנים / מבריק רצפות? אמנם בעיניים של כימאי אין שום קשר בין החמרים, כל כימאי יודע שישנם חמרים שהם 'בסיס' וישנם חמרים שהם 'חומצה', כל אחד פועל בצורה שונה, ועירובם זה בזה יכול להביא לריאקציה ואף לפיצוץ, כימאי לעולם לא יחליף בתיאורו אקונומיקה בפנטסטיק, משום שהוא יודע שבמציאות ההבדל ביניהם עלול להציל חיים.

בעיני ההדיוט אין הבדל בין אקמול / נורופן / אדויל, כולם הם משהו שלוקחים כשיש כאב ראש, אין לאדם שמתאר מציאות שום סיבה להיכנס לדקדוקי עניות ביניהם. אך המומחה יודע שישנן שתי משפחות בסיסיות של משככי כאבים, צורת הפעולה שלהן שונה, ולכן כל כדור מותאם למיחושים ספציפיים, ואף לכל אחת מהמשפחות תופעות לוואי שונות וסיכונים שונים, לאדם הסובל מכיב קיבה, אסור

(א). בתקופה ההלניסטית בפרט, עדיין לא התגבשו הגדרות ברורות ל'היסטוריה' 'מדעי הטבע' וכדו', ולכן אין הכותבים מבדילים בין דמיון למציאות, גם בדברים שהיה בידם להטיל ספק, והם משלימים את התיאור בהשלמות ספרותיות שמטרתן היא לספק ולענג את הקורא, הדוגמאות המפורסמות ביותר הן הנאומים ששמים המחברים ההלניסטיים (ויוספוס בכללם) בפי גיבוריהם בסיטואציות היסטוריות שונות. תיאורו של דוסטויבסקי דומה לתיאורים של חלק מסופרי יוון ורומי את היהודים בזמנם (רבים מהם מצוטטים בספר 'נגד אפיון' של יוסף בן מתתיהו), תיאור שראשיתו כנראה באיזו נקודה מציאותית, אלא שכל מעתיק הוסיף נופך משלו, עד שיצאו מעשיות מגוחכות.

בשום אופן לקחת משככי כאבים ממשפחת איבופרופן, בשבילו האקמול הוא תרופה (כמו כל משפחת פראצטמול) והנורופן – רעל. הוא זה שאסור לו להתבלבל ביניהם.

את זאת יש לזכור כשבאים לנתח ולהבין עדויות של נכרים בנוגע לפרטים שלא היו חשובים בעיניהם באמת. ידועה ומפורסמת אגרתו של הרומאי המתאר את עבודת בית המקדש בחג הפסח, המועתקת בשה"ק ובסידור יעבץ ועוד. רבים תמחו על הפרטים המתוארים בה שאינם תואמים להלכה, ואף לא ניתן להעלות על הדעת שמתוארת בהן הלכה שונה, למשל: הוא מתאר את הכהנים בבגדים אדומים, בעוד בגדי הכהונה מתוארים בצורה ברורה בתורה ואפילו בית דין של צדוקים לא היו יכולים לשנות זאת. מסתבר שהרומאי לא ראה חשיבות בצבע המדויק, והחליף את התכלת בארגמן, הוא התרשם מאד מההוד וההדר, מהסדר ומהזרירות, ולא העלה על דעתו שישנה בתורה הלכה של בגדי תכלת דוקא, ולכן נקט את צבע הארגמן שהוא מאותה המשפחה ובאותה רמת חשיבות, לפחות בעיניו (כל זאת בהנחה שהאגרת אכן אותנטית)².

אין ספק שגם כיום מי שאינו מכיר את הבדלי הניואנסים בין המלבושים של הקהילות השונות, לא יוכל להבדיל בין שטריימל לספודיק, ובין כובע חסידי לכובע ליטאי, למרות שמדובר בהבדלי צורה וצבע שבעינינו הם בולטים, ואנו יכולים להבדיל ביניהם בלילה בלי ירח, עוד לפני הזמן שמבדילים בין חמור לערוד...

אנו אנשי הלכה, מודעים למשמעות ההלכתית של פרטים מסויימים, ולעולם לא נבלבל ביניהם, ולכן גם אנחנו לא מפרשים ומסבירים, הכוונה מובנת מאליה. כאשר אדם מבקש לרכוש אתרוג, אם הימים הם ימי תשרי, הוא לא צריך להסביר

(ב). וכך מתאר היסטוריון מפורסם בן זמננו, דומונד סיוורד, את בית המקדש, בספרו 'הבוגד בירושלים', שנחשב כמסמך ומחקר היסטורי אודות יוסף בן מתתיהו, כמוכן שכל דבריו הם על פי מקורות בני הזמן... "כדי למנוע טומאה במקדש... מנעו שומרים... כניסתם של מי שנעלו נעליים מלוכלכות ושל מי שנשאו מטה או חבילה... הפסקות טקסיות שבהן קראו מן הכתובים ושתו יין על פי כללי הטקס... לאחר ששופו גרונות החיות... בשרם נישאו אל שולחנות שיש שם נשרפו על פי כללי הפולחן... המקדש... דלת הארזים האדירה שלו... הוסתרה ע"י פרוכת בבליה..."

מובן שע"י 'תיעוד' מדויק שכזה, לא מומלץ לחדש את העבודה במקדש ואת צורתו.

שאינן לו ענין באתרוג המורכב בלימון, שהרי הוא מחפש 'אתרוג', אבל אם הימים ימי ניסן, ומובן שכוונתו לעשות ריבה מהאתרוגים, גם אז הוא לא צריך להסביר שאינן לו כל ענין בטוהר יחוסו של האתרוג (אגב, חוקר הטבע הרומאי פליניוס הזקן, במאה הא' לספירה, "מעיד" שהאתרוג גדל רק בפרס ומדי, בעוד אנו יודעים שהאתרוג גדל בא"י דורות רבים קודם לכן, ובאותו זמן של פליניוס כבר הפך בעם ישראל לסמל לאומי, המופיע בכתובות ומסמכים, פליניוס ביקר בארץ ישראל, ואולי בעתיד יטענו שהאתרוג שלנו אינו האתרוג האמיתי, בהסתמכות על דברי פליניוס המסל"ת...).

כאשר יהודי בימי קדם ביקש לבנות מזבח, או שכר פועלים לבנות מזבח, הרי היו המון הלכות שהיה עליו ליישם בבניית המזבח, וכנודע כבר במזבח שבנה יהושע בן נון בהר עיבל, שנחשף בזמננו, אנו רואים את הלכות המזבח כפי שהן מתוארות במסכת תמיד, אף שאין זכר בתורה ליסוד, לסובב, לשני הכבשים הקטנים, ועוד, ההלכה נמסרה בעל פה. ואעפ"כ אין צורך לפרש ולפרט את משמעותו של המונח, כאשר מתואר יהודי ה'בונה מזבח' ברור שמדובר במזבח על פי דרישות ההלכה, וכאשר מתואר נכרי או צדוקי הבונה מזבח, אין המדובר במזבח שנעשה על פי דרישות ההלכה. ויתכן אף שהמתאר, אם עניני הלכה לא 'רמי עליה', לא יבדיל בכלל בין המזבחות.

כך גם הדבר לענין התכלת. התיאורים הכלליים של הפקת הצבע ואף הצבע בגווני הסגול, אינם נכנסים לפרטים שבעיני המתאר בלתי חשובים, ויתכן שכל הדרישות ההלכתיות בכלל הגדרה זו. בעיני המתאר את תעשיית התכלת, אין חשיבות ליצור המדויק שממנו מפיקים היהודים את התכלת שלהם לפי ההלכה והדרישות שלהם, הכל הוא ענין אחד, הפקת צבע ותו לא.

ויתכן לפעמים גם בדברי רבותינו הראשונים, שנקטו את שם הדבר, לא משום שחקרו והיה להם ידע בקבלה בהלכות התכלת וזיהויו, אלא משום שברור שהענין באופן כללי הוא אותו ענין, הפקת צבע כחול או תכלת מן החי. ולא באו דבריהם להורות לנו לתרגם את המונח הלועזי, לאתר את המין, ולהפיק ממנו צבע, אלא את שמו הכללי כפי שמקובל.

עקרון נוסף שחשוב מאד לדעת ביחס לכל המחקרים העוסקים בעבר הרחוק, הוא שכל הידע שיש בידינו, גם אם הוא נראה רב, הוא תמיד חלקי מאד וחד

מימדי. תיאור כתוב אף פעם אינו יכול להחיות את הדברים ולתרגם את החוויה המוחשית שבמציאות על כל רבדיה. ובפרט שהתיאורים הכתובים מקיפים רק חלק קטן מהמציאות האמיתית⁶.

מורכבות המציאות גורמת לכחות הפועלים בשטח להתמקד בדברים החשובים לתיאור בעיניהם. זר שיקרא את נאומו מנהיגי העולם בשנים האחרונות, יוכל להוכיח מהם בקלות שלא יתכן כי בסוריה מתחוללת מלחמה ומליונים נטבחים באכזריות, שהרי הנושא המרכזי הוא העוול הנורא ממנו סובלים הפלשתינים במחסומים, ולא סביר שבזמן שמליונים מתים כאן, יטענו מנהיגים אינטלגנטים שהבעיה של האנושות בכלל ושל המזרח התיכון בפרט היא המחסומים בשטחים. העיסוק הנרחב במצב הכינרת המתמלאת - מתרוקנת, יכול להביא אותנו למחשבה שהיא מקור אספקת המים המרכזי למדינה, בעוד האמת היא שרוב המים בישראל מגיעים מהתפלת מי ים. רבים מתושבי המדינה אינם מודעים לזה, ותיאורים שלהם היו מתעלמים לחלוטין מהאפיק המרכזי של אספקת המים למדינה כולה.

לא כל רומאי שקנה תכלת בשוק, היה מודע למקורה של התכלת, איזה צבעים ומינים נחשבים לתכלת מבחינה הלכתית, ואלו נחשבים כאתרוג מורכב או דקל קנרי, התעשייה בכלל, ומוצרים יוקרתיים בפרט, נחשבו לסודות שמורים, ונעשו על פי מסורות עתיקות שבטיות ואתניות. את הדברים ששמע ואת הפרטים שקלט חיבר והציג תמונה אחת, אבל זו לא בהכרח משקפת את מורכבות המציאות.

בכלל, בעניני מחקר, צריכים לזכור את מגבלות הידע, גם כשאין בידינו שום נימוק מוגדר בכדי לפקפק בו. מקומנו בעולם המחקר הוא תמיד צר ומוגבל מאד. התרחבות והתקדמות הידע בכל דור, נותנת לנו להבין את מה שבדורות אחרים לא יכלו להבין. כאשר האדמו"ר מראדזין הצליח להפיק תכלת מהדיונון, הוא לא העלה בדעתו שהצבע הכחול שמופק "לנגד עיניו", אינו קשור בשום צורה לדיונון, אלא הוא צבע המופק בתהליך כימי כתוצאה מהחמרים שנחשבו בעיניו כחמרי

ג). הרב הרצוג כותב (עמ' 428): "אלמלא נשתמר מימי קדם ספר שלם שתכליתו להורות את מעשי הצביעה השונים בדמי החלזונות כתוב ביד אומן מומחה לחכמה מלאכה זו היה מקום לקושיות כאלה. אבל מה שנשתייר הוא רק קטעים ולכל היותר פרקים קצרים שאינם עיקר בספר שנכללים בו, אלא שבאים אגב גררא ושלא נכתבו ביד אומן מומחה לכך אלא ביד חכם כולל, וכשם שאין למדין בהחלט מן הכללות כך אין למדין בהחלט מהחכמים הכוללים אלא מבעלי מקצועות שהתמחו במקצועותיהם".

עיבוד גרידא, והצבע מופק בצורה זהה גם אם הדיונן היה מושאר מחוץ ליורה... מראה העיניים, וההתאמה הנראית מושלמת לנתונים שבידינו, הם תמיד חלקיים.

ספר שנראה לקורא ממרחק של אלפיים שנה כספר ש'מתאר את הכל', יכול להיראות בעיני בני הזמן כספר שעוסק בסוג מסויים של דברים, ואין שום משמעות לשתיקתו. כשם שאנו מכירים עיתונים יומיים שאנוסים על פי הדיבור שלא לעסוק בדברים מסויים, אם מחמת הקשרים פוליטיים או עסקיים, אם מחמת ענינים אידיאולוגיים, ואין זה סותר לכך שהם מוציאים בכל יום מאות עמודים גדושי פרטים ודיווחים. כך גם סוגי ספרים ומספרים. ורואים שגם בענינים שקשורים למדע וטכנולוגיה (כמו מפעלי ים המלח, מתוה הגז, מנהרת הימים) כל אחד מציג לפי השקפתו, והקורא עיתון א' לומד על עולם א', ובקראו מקור אחר יראה מתואר עולם אחר לגמרי. ומדוע אחרי אלפיים שנה ייהפכו טקסטים כאלו לראויים לדקדק בהם ולשאול למה לא כתב כך או מדוע שתק מענין כזה וכדו'.

הלימוד מן ההעדר, הרבה פעמים אינו במקומו. כך, למשל, במשך עשרות שנים נטען כי אין שום ראיות לקיומם של גמלים בימי האבות, וששרידיהם נעדרים בכל הערים המרכזיות בא"י, עד שלאט לאט גילו ע"י עדויות עקיפות שהיו גם היו גמלים מבויתים באותו זמן. גם אם אין עדיין בידינו הסבר להיעדרם של שרידי גמלים בתל גמא (המזוהה כגרר), אין זה אומר שלא היו גמלים אז. אין בידינו לשחזר את המציאות, ורק לאחר מעשה, כשאנו יודעים מכח הכתוב בתורה שכן היו אז גמלים, לכל הפחות בידי אברהם ויצחק, ניתן להמציא הסברים כיד הדמיון, אולי אנשי גרר התנגדו לגמלים מסיבות שונות. ממקרה הפוך של היעדר אזכור סובל החתול. חתולים חנוטים ומצויירים נמצאו במצרים בימי הממלכה הקדומה, הרבה זמן קודם למתן תורה, אבל בתנ"ך כולו לא מוזכר החתול ולו פעם אחת. השאלה מעניינת, וניתן להמציא לה הסברים כיד הדמיון (אולי מכיון שהמצרים עבדו - בין השאר - לחתול, היהודים תיעבוהו?), אבל ההיעדר עצמו אינו מוכיח כלום^ד.

ד). היעדר עוד יותר מתמיה של ממצאים יש בנוגע לחולדה, חיה מצויה זו אינה מתועדת בשום תיעוד באיזורינו, לפני המאה ה 12 לספירה (החולד המוזכר בתורה, והחולדה שבמשנה ובגמ' היא לפי דעות שונות חיה אחרת מהמכונה בזמננו חולדה, שאינה טורפת, לפי דעת חלק מהחוקרים הכוונה לחמוס), וכבר נמנו וגמרו שהגיעה רק עם מסעי הצלב לארץ, עד שנתגלה פסל רומי של חולדה מהמאה ה 1 לספירה, ובהמשך מצאו שלדי חולדות מתקופות קדומות הרבה יותר. כנראה שהמיתוס האירופי הקושר

אחת הדוגמאות ההיסטוריות הבולטות היא הרודוטוס היווני, שנחשב ל'אבי ההיסטוריה', סופר זה לא מזכיר בשום מקום את נבוכדנצאר, המלך הבבלי הגדול. ולולי ששמו נמצא חקוק באלפי לבנים שבשרידי בבל, היינו נאלצים להתמודד גם עם טיעוני החוקרים הגרמנים של המאה ה-19, שהיהודים המציאו את הסיפור על נבוכדנצאר. איך יתכן הדבר שדמות היסטורית כה מרכזית, כובש גדול ומלך אבי שושלת מלכים, נשמט מעיני ההיסטוריון? זו מסוג השאלות שקל להסבירן רק לאחר מעשה, ומן הראוי לזכור אותן למקרים אחרים דומים (וגם לזכור דקדוק קבלת חז"ל, יש לדעת ששם אשתו, הנזכר במדרש, 'שמירמית', נמצא ג"כ חקוק בשרידי בבל, ראה מגדים יד' דברי ד"ר ח. חפץ 'התקופה הפרסית' הערה 124).

העיר לוד לא מוזכרת כלל בספרות הבית הראשון, ומוזכרת רבות החל מעזרא, חכמים אמרו (מגלה ד.) כי היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אלא שחרבה בימי פילגש בגבעה ונבנתה בימי שיבת ציון. ולא התרגשו מהעדר האזכור, כי מסורת אבותיהם היתה בידיהם, ואכן כיום אנו יודעים שהעיר לוד מוזכרת כבר ברשימת כיבושיו של תחותמס הג' כ Rwtm.

השאלה אם לסמוך על מחקרים, ועל הסוג הספציפי של המחקר שאנו עוסקים בו, היא שאלה מטא-הלכתית, שמוכרעת ע"י פוסקי ההלכה, ואינה תלויה בכל הויכוח הפרטני מול הנתונים. אותו אב שאומר לבנו: "הנתונים ברורים, ואין טעם לפקפק, הגרי"ש אלישיב והגר"ש וואזנר, עם כל גדלותם, לא היו פתוחים למחקרים, והאמת אהוב מכל", אין לו להתפלא, אם ברבות הימים בנו יודיע לו שהוא מקבל את תוצאות המחקרים בדבר קדמות ההלכה או ביקורת המקרא, משום ש"הנתונים ברורים, ואין טעם לפקפק, אתה וחבריך עם כל גדלותכם, לא מספיק פתוחים למחקרים, והאמת אהוב מכל". הפאזל המחקרי אינו סוף פסוק בעולמנו, וכל מחקר בנוי על הנחות יסוד שונות. הנושא אינו 'פתיחות למחקרים', אלא 'ערכם של מחקרים' מסוג מסויים.

מצדדי הארגמון מודעים לכך שהמחקר אינו מוכרח, אלא שגישתם היא שהפשטות היא שכך אכן הם פני הדברים, וממילא המכחיש עליו חובת ההוכחה. דהרי ודאי שלא צריכים בכל ספק (ובפרט ספק שאין בו צד איסור אלא רק חשש

חולדות למחלות, שהביא לאזכורים כה רבים שלהם באירופה, לא נהג בא"י והאיזור.

שחייבים) לברר בהוכחות מוחלטות שאינן בעולם. ואחרי שברור להם הדבר מבחינה היסטורית, ברור גם שדברי חז"ל והקדמונים ניתנים לדחיקה עם המציאות המוכרת, כדרך שעושים בעוד דברים שמה שרואים בעיניים איננו מכחישים, ומבארים דברי קדמוננו בהתאם לידוע שהוא אמת. ואמנם בודאי גישה זו להלכה אינה מובנת מאליה, ויש מקום לדחותה.

אך מאידך יש להדגיש שדברים כאלו הרבה פעמים גם אינם בגדר סתירה, מאותה סיבה, וכן פרטים שונים בקדמונים שנכתבו בתיאור החלזון, יתכן שבאו כפרשנות והצעת דברים לבאר את האמור בדברי חז"ל, אבל לא מתוך מסורת וידיעה על פרטי הדברים. ודבר זה צריך רב להכריע לאור המסקנות הכלליות בנושא, אבל קשה להכריע את השאלה עצמה מכח מקורות כאלו. שהרי הנושא הוא המציאות שהיתה ידועה לחז"ל שהיו קרובים לזמן המאורעות וגם קבלו ענין התכלת יחד עם כלל תושבע"פ ופירושי המצוות, ולא מה שכתבו בזמנים מאוחרים ורחוקים כפרשנות. שהרי ישנן הרבה פרשנויות וכמה וכמה דעות ואפשרויות, ובודאי לא נכון לנפנף בפי' אחד מקדמוננו, ולהעלים אחרים. לכן רוב ההשגות נגד הזיהוי שבאו באופן זה אינן באמת מכריעות. בכלל ההיצמדות למושגים ולהגדרות ולקחתן כפשטן (כגון 'שחור' 'דומה' 'דם' 'דג' 'פציעה' וכו'), אינה דבר מכריע בשאלות כאלו^ה.

ה). אגב אציין מה שכתבתי במאמרי 'חרוב לשבעים שנה': "אפשר לציין לעוד שני מקרים בהם משתמשים חז"ל בביטוי "אחת לשבעים שנה" והוא לאו דוקא. כלפי מעלה: השביט העולה אחת לשבעים שנה (הוריות י.), הוא שביט האלי, העולה אחת ל 75.3 שנים. כלפי מטה: החג הרומאי שחל אחת לשבעים שנה בו היו מזכירים "דחמי חמי ודלא חמי לא חמי" (ע"ז יא:), ידוע ממקורות רומיים כמתרחש פעם בזמן רב, אבל לא דוקא לפי קריטריון של שבעים שנה (כתב העת בד"ד 8 עמ' 71). אבל ברור שבעוד מאמרים הכוונה להפלגה גדולה ולאו דוקא שבעים, למשל האמור במדב"ר ט' ח' "אחת לששים שנה או שבעים שנה הקב"ה מביא דבר גדול ומכלה את הממזרים", שאין הכוונה לזמן קצוב, אלא שמדי דור או שניים יש מגפות. וראה בערל"נ מכות ז. "סנהדרין ההורגת א' לשבעים שנה. נ"ל דה"פ על פי מה דאמר שמואל בשבת (קכו ב) ד' וה' כדאמרי אינשי ואפילו טובא ע"ש, א"כ הכא נמי יש לפרש במה דקאמר אחת לשבעים שנה דהוא הדין אפילו יותר, ונקט מנין זה כאורח ארעא דהוא כמו כדאמרי אינשי". וראה עוד בספר כנסת הגדולה ליו"ד מב', בנדון המקרה המוזכר בפוסקים, של בהמה שחסר לה את כיס המרה והוא דבוק בכבד. שהמקרה הזה קורה "אחת לשבעים שנה", וראה מה שכתבתי שם לגבי החרוב.

(יוצאת מן הכלל היא סוגיא דשבת עה., המתארת באופן ברור ומוגדר דרך הוצאת הדם מן החלזון לצורך צביעה, ואין כל הדברים האמורים שם מתאימים בפשטות עם הידוע לנו על הארגמון¹). אמנם כל דבר אפשר ליישב, וכן יתכן שאפני העיבוד היו שונים מהידוע לנו, ולכן שוב קשה לבנות יסוד ע"ז בלבד. וכן המאמר בירושלמי (שם, פ"א ה"ג): חלזון יש לו גידין ועצמות. יש שפירשו בדרך תמיהה, וכי יש לו גידין ועצמות. ושוב חזי' דא"א לבנות יסוד גם על דברים מפורשים. כמו"כ יש לציין לנדון צידה, שבגמ' מבואר שיש צידה בחלזון, ואילו באופן ליקוט הארגמון מחודש מאד להחשיבו צידה).

השאלות האם צריכים "מסורת" ומה גדרה של מסורת, איך להתייחס לספק חיוב, איך להכריע ספקות הלכתיים, האם יש משמעות הלכתית או אמונית לגניזת התכלת, וכו', כולן שאלות הלכתיות (או מי שירצה: מטא הלכתיות), ואין צורך לפרט כדי להבין זאת, ולכן לא אכנס אליהן כלל². כי זה בודאי מסור לפוסקי ההלכה (אפי' אם מצאנו אחרונים שכתבו שאם ימצא מן הראוי לחדשו וכו', עדיין יש מקום לדיון הלכתי של פוסקי דורינו!), ואין טעם להתפלמס בזה עד אין קץ אחר שהצדדים הובהרו. וברור שאין כאן תשובות חד משמעיות שמחקר יכול להכריע בהן.

כל המובאות מדברי המקובלים וכדו', בודאי אינן ענין להכריע על פיהן הלכות, לא לכאן ולא לכאן, וכדברי החת"ס הידועים שאין לזרוע כלאיים בהלכה.

1. אמנם יש הקבלה בולטת בין הנתון שבגמ' שפוצעים אותו כשהוא חי כי היכי דליציל צבעי' למה שהזכירו אריסטו ופליניוס שיש להוציא את הצבע מחיים. אבל ההסבר המציאותי שבדברי הגמ' שונה מההסבר אצל היוונים איך ומדוע יש לעשות זאת (מצוטט ב'התכלת' עמ' 248-250), וכמובן יתכן שכל אחד הסביר את המציאות אחרת, או שהיה זה כלל גדול אצל בעלי מלאכה בעולם העתיק לגבי צבענים מן החי.

2. רק אצטט מה שכתבתי בספרי יורה דעה, סי" קיח, סעיף ב: "יל"ע במש"כ דתכלת אסור בחותם אחד, האם הכוונה שאסור להשתמש בה, או שאסור לסמוך עליה לקולא כגון לכלאיים או לבגדי כהונה וכדו'. ולכאורה אין מצוי הני דינים, והכוונה שלא ישתמש בה להטיל בבגדו, והנה נח' במפרשים בטעם ההיתר לסמוך על חותם אחד משום דאין איסורו מגופו ע"פ הירושלמי, הרי דחותם א' הוא שפיר הוכחה, ובחלתית שהוא איסור דאורייתא ע"י תערובת סמכין עליה, ובקלא אילן אינו עובר שום איסור רק שמפסיד המצוה. ואולי כיון שהוא דאורייתא אין נפ"מ במה שאינו עובר איסור, דס"ס משנה צורת המצוה, וכעין הא שאמרו סוכה ל' יכול יביא פריש או רימון דלא תשתכח תורת אתרוג. ומכאן סמך למנהגינו שלא להטיל תכלת אף שמביאים ראיות טובות לזהותו, דכל שאינו מוחלט כמו ב' חותמות, הרי משנה צורת המצוה, (מלבד שהכא בכל הקהל עסקי', ולו יצויר שיש טעות הרי לא יוכלו לעקרה לעולם. וזה תוקף המנהג דמחמת שמדקדקין מאד בהנהגתו אין לעקרו, ולא להיפך").

השאלה המרכזית היא, האם השימוש בארגמון המתועד במקורות הקדומים, ומוכח בממצאים הארכיאולוגיים, היה גם המקור של התכלת בו השתמשו אבותינו לציצית ולבגדי כהונה. כאשר אנו משוכנעים במציאות, מבארים גם את דברי חז"ל לפיה, כמו שאת דברי חז"ל בענין השמש ומראה ומהלכה, אנו מפרשים לפי המציאות הנראית לנו.

ושאלה זו יש לה להיות מוכרעת בעיקר ע"פ מקורות מזמן המאורעות, בראש ובראשונה אם תימצא ראייה מדברי חז"ל שהם המה היודעים מבחינה מציאותית ומבחינת המסורת, או גם מדברי מקורות חיצוניים המתארים את המציאות שראו בעיניהם או ששמעו מפי מגידי אמת בזמנם.

כלל ופרט בארכיאולוגיה

מהותה של הארכיאולוגיה, היא הסקה מן הפרט אל הכלל. ברמת העיקרון הסקה מן הפרט אל הכלל יכולה להיות סטטיסטיקה. אמנם, כדי ליצור סטטיסטיקה אמינה צריכים להכיר את הכלל ואת התנאים בהם הוא שרוי, ובמקרה כזה הסטטיסטיקה חוסכת את הבדיקה של כל הפרטים. הארכיאולוגיה חייבת להישען על היכרות כל שהיא עם מה שלא נחפר, כדי להסיק לגביו מסקנות, שהרי ברור שהממצאים הם תמיד אחוז קטן ממה שהיה במציאות. והרי יודעים אנו שאף במציאות המוכרת לנו, הסטטיסטיקה משטה באנשים הרבה פעמים, כגון בסקרי בחירות או במחקרים רפואיים מקטיגוריים 'מחקר חדש קובע', וקל מאד להיסחף אחרי נתונים חלקיים מבלי להשגיח מדוע אינם מייצגים את הכלל.

מרביתם להזכיר את בתי המלאכה בהם נמצאו מאות אלפי שרידי ארגמונים, ולראות בזה מדגם מייצג לגבי התעשייה הקדומה. אך צריכים להבין את השיטה הרומאית וחלקה היחסי בארכיאולוגיה.

הרומאים הם שפיתחו את הטכנולוגיה והניחו יסוד לתעשייה (ובמדה מסוימת החלו בכך הכובשים היוונים עוד לפנייהם). בעת העתיקה התוצרת התבססה על הקיים, לא נעשו מניפולציות בפני השטח ובודאי לא בשוק. המשאבים חולקו לפי הצורה בה הטבע חילק אותם. אם נתבונן למשל על אספקת המים בא"י, הרי שרוב ככל

מפעלי המים שנמצאו בארץ הם הלניסטיים ובעיקר רומאיים, הקודמים להם הם רק מפעלים מתקופת שלמה המלך ועוד קודם לכן (ירושלים, גזר, ועוד כמה מקומות ספורים). אין זה אומר שבין ימי שלמה המלך לבין ימי פומפיוס הרומאי לא שתו מים בא"י. אלא שצריכת המים התבססה על המקום בו נבעו המים, ואף הישובים קמו סביב בורות ובארות, והמים הובלו ע"י חמורים בתוך כדים. הרומאים פיתחו שיטה של הולכת מים ע"י בניית אמות, למרחקים של עשרות קילומטרים, הם בנו את העיר במקום שהם רצו, והביאו את המים לשם. כך גם לגבי בורות טבילה, כמעט ואין ממצאים של מקוואות או בורות טבילה קודמים לתקופה ההלניסטית, האם יש להסיק מכאן שבמשך כל השנים שממתן תורה ועד התקופה ההלניסטית, לא טבלו בני ישראל ולא נטהרו? הטבילה התבצעה באופן מסורתי, בנהר, בבור מים, ולא היו נבנים מבני מרחץ מיוחדים. מן הסתם היו מבני עץ או מחיצות קנים לצניעות, אבל לא היתה תרבות בניית מרחצאות או מקוואות.^(ח) בנוגע לבתי כנסת טוענים החוקרים שאין שרידי בתי כנסת לפני התקופה ההלניסטית, אבל מבוואר בחז"ל בכמה מקומות שהיו בתי כנסיות עוד קודם לכן, ושזו כוונת המקרא 'שרפו כל מועדי אל בארץ', ובאמת בתקופה ההלניסטית התחילו לבנות בית כנסת בסגנון מסויים, אבל יתכן שלפני כן לא היה בית הכנסת בנוי בצורה שונה מבית אחר, כי דרכי הבניה היו יותר פשוטות. וכן לגבי עזרת נשים, לטענת חוקרים אין שום סימנים לעזרת נשים לפני ימי הגאונים, אבל גם כאן יש לומר שמתקופה מסויימת נעשתה עזרת נשים דבר ממוסד ובולט מבחינה אדריכלית, אבל גם קודם לכן כשהיו מגיעות נשים לביהכ"ס היו משתמשים במחיצה ארעית או שהיו נמצאות באחד החדרים מבלי מבנה יחודי בצורה המוכרת לנו. כמו כן, רוב הדרכים הסלולות שנשארו להן שרידים הן רומאיות, משום שטכנולוגיית הבניה שלהם היתה יחודית, ואין זה אומר שעד הרומאים לא היו דרכים. ולכן אין למדוד כל תופעה רק לאור סגנונה בתקופה ההלניסטית ולראות בריבוי השרידים חזות הכל ותחילתה וסופה של התופעה.

גם כשאנו עוסקים בנושא הפקת הצבע מיצורים ימיים כל שהם, איננו יכולים להתחיל מהתקופה הרומאית. התכלת והארגמן הוכרו בכל רחבי העולם העתיק,

(ח). כיום יש בארץ יותר 'צימרים' מאשר חדרים בבית מלון, אבל מבחינה ארכיאולוגית עתידיית לא ידעו אלא על החדרים בבתי מלון, שכן הצימרים עשויים מעץ ולא ישאירו סימנים.

ומוזכרים בשמות האלו כבר בכתבי אכדית, כמובן שבני ישראל היוצאים ממצרים הכירו את התכלת והארגמן לא רק מתוך הציווי בתורה, והיו ברשותם מן המינים האלו, כמוזכר בתורה בפירוט התרומות.

פירוש המונח 'תכלת', לדעת כמה חוקרים, נגזר מהמלה taklu, דהיינו יציב ומהימן, כשהכוונה לכך שהצבע נשאר לאורך דורות רבים ואינו דוהה מן הצמר. וכך ישנה גם משמעות בלשונות חז"ל ש'תכלת' אינו שם של צבע, אלא שם של מוצר, בד הצבוע בגוון יציב (וזה פשט המאמר ביבמות ד: 'תכלת עמרא הוא').^ט ונראה מהרבה מקורות (המובאים בהמשך המאמר) שהשם תכלת שימש למגוון רחב של צבעים. יתכן שהצבעים השייכים לספקטרום של האדום-בורדו ודומיהם כונו ארגמן, וכל השאר 'תכלת' (וראה מדרש הגדול תרומה ס' ה': תכלת זה הרקיע, וארגמן אלו העננים). מקור השם ארגמן, לפי ההשערה (ראה אנציקלופדיה מקראית ערך ארגמן), בהיגוי urgu המשמש בשפות הודו אירופיות במובן של 'ברק'. ההבחנה בין צבעים אצל הקדמונים היתה שונה משלנו, כידוע, היתה זו קשורה פחות בקטיגוריות (כמו אצלנו), ויותר באסוציאציות.

אך אין זה אומר שכל מה שעונה לשם 'תכלת', הוא הוא התכלת ההלכתית. ההלכה ביסודה היא שמרנית, ו"א משמרת את המונחים הפיזיים שבתורה כצורתם, קרא כדכתיב, ספר תורה נכתב על הקלף, ואין לכתבו על מוצר איכותי שדומה לקלף. הזאה באזוב היא בעשב ממין ה'אזוב', ולא בכל עשב דומה (אזוב שיש לו שם לואי פסול, כגון אזוב יון, אזוב כוחלית, אזוב רומי, אזוב מדברי, פרה פי"א מ"ז). מצה היא לחם עוני כפי שנעשה במצרים, ואין ענינו משתנה בשינוי מנהגי העניים ולחמם. בתורה לא נאמר דבר על צורת עשיית התפילין, אבל ההלכה קובעת שצורתם כפי שנעשתה בימי משה מעכבת והן נעשות רק מאותם החמרים ובאותה הצורה והצבע. שיעורי התורה נקבעו לפי מדות ומטבעות שנהגו בזמן התורה ואינן משתנים (אף אם משתנה הזית או האצבע, הם אלו שקובעים את השיעור). וכך בכל מקום.

השם הכללי 'טוטפות' כלל סדרה שלמה של תכשיטים בצורת קמיע, שהיתה מקובלת ומוכרת באותו זמן, והטוטפת מוזכרת במשנה בין התכשיטים, אך התפילין

(ט). גם כחול אינו שם של צבע, אלא של מוצר - הוא ה'פוך' שהיה ניתן בעיניים, אמנם אפשר שהקשר הלשוני (הרופף) מעיד שהחומר שהיה נמשח בעיניים (כחילה - משיחה, ומכאן שמו של המכחול), היה דומה או קשור לתכלת.

הם כמובן רק הטיפוס המסויים שלימד משה את יהושע איך עושים אותו. כשם שכשמוזכר במסכת מעשרות או כלאים 'אזוב' אין הכוונה רק לאזוב הכשר להזייה, אלא לשם הכללי, לפי ענינו, כך גם ה'תכלת' של אחשורוש לא בהכרח היתה כשרה לפי ההלכה. התכלת ההלכתית היא זו שהיתה ביד יוצאי מצרים ועליה נצטוו בתורה.

כמובן שניתן להתווכח ולדון בזה, שהרי יש דברים שהחליטו חכמים שהדין יכול גם מציאות שונה, כמו דיו של ס"ת שאנו נוקטים כהפוסקים שאינו מעכב שיהיה בעפצים. דין דוכסוסטוס המפורש בחז"ל, נשתנתה מציאותו וצורת הפרדתו ועיבודו, ובכל אופן מכשירים אותו. לגבי מרור דנו הפוסקים אם כל ירק מר יהיה כשר (וע"ע חולין סב: בדין אם יש לו שם לואי, ובכורות ז: לענין דבש ותו' זבחים כב: לענין מים שיש להם שם לואי ובסוכה יג. אם יש הבדל בין שם לואי קודם מתן תורה). אבל מכיון שאין בידינו להביא ראיות ולהכריע, קרוב יותר שהדבר יישאר ספק. ועכ"פ אין לנו לדון בזה אלא אחר שנכיר מה היא התכלת של תורה, ומה ההבדל בינה לתכלת שבידינו (אם באמת יש הבדל), ואז נוכל לרצות להכריע בשאלה. אבל אין להניח מראש שכל מה שנמצא ויוכל ליפול עליו בעינינו שם תכלת, הוא הוא התכלת של תורה. וגם כשנאמר מפורש, כגון בר"ה כג. לחד מ"ד שההדס ממיני ארזים, אין הכרח ללמוד מכאן שיהיה כשר לעץ ארז דהזיה, ובירושלמי חשבי' כד' מיני ארזים, ונראה שלענין זה קרו לכל עץ עבות ונישא ארז, אבל לא לדיני ארז, והסבר זה עדיף מלהגדיר את ההדס כארז עם שם לואי. והר"ש נגעים יד' א' סובר דמטהרינן בכל מיני ארזים, והנדון שם בברוש, וצ"ע אם גם במינים יותר רחוקים כמו הדס.

נתאר לעצמנו, אם מין האתרוג היה נכחד מן העולם, והיו מנסים לשחזר אותו ממרחק של אלפי שנים, בהסתמך על תיאורים של מגדלים נכרים, הרי היו מוצאים את דרכי ההרכבה שלו עם לימון כדי שיצמח כראוי ובלא זה יהיה חולה ולא יעמיד פרות וכו', ומוצאים שרידים של המון הרכבות כאלו (נכון שבזמננו כמעט ואין לו שימוש, אבל בעבר שימש לתיבול ולאכילה בכל העולם), ומוכיחים שהמורכב עם הלימון הוא הנקרא אתרוג, וגם מקורות קדומים קוראים 'אתרוג' לפרי עץ הדר של תורה וכו'. ואין זה אומר איזה סוג אתרוג בדיוק הוכשר להיות פרי עץ הדר.

יתירה מכך, כל משפחת פירות ההדר מכונים על ידינו בכינוי האתרוג שבתורה 'פרי עץ הדר' (לפני כמה עשרות שנים היו מצויים פוסטרים של 'תפוזי יפו' ותחתיהם הכיתוב 'פרי עץ הדר'), וכמובן יש ביניהם דמיון רב המתבטא בפרמטרים שונים, עד כדי כך שהחזו"א דן מדוע הלימון אינו כשר לנטילה בסוכות מכיון שגם הוא אותו מין (וכך הוא כותב בכלאים ג' ז' "אפי' את"ל דאתרוג ולימון ב' צורות מחד מינא הן, מ"מ לענין מצוה קבלנו מאבותינו שהוא אתרוג דוקא"). וגם כאן היה ניתן להוכיח ממה שאמרו לא מצא אתרוג יכול יביא פריש או רימון, שהמתחרה היחיד לאתרוג הוא פריש או רימון, ומזה מוכח שכל שאר פירות הדר כשרים לאתרוג ג"כ.

כך גם לענין ההדס, כל שיחי ההדסים למיניהם נקראים הדס, גם אותם שאינם עשויים כלל בצורת בד, אלא בצורת שיח קוצני, כשאותו זקן לקח שני הדסים לשבת, או כשהנכרים היו קונים הדסים לקישוט ולריח או לאכילת ענביהם, כולם נקראו הדסים. אע"פ שברור היה לכל שכשרוצים הדס בימי תשרי רוצים בד הדס משולש מסוג מסויים, ולא כל מה שנקרא 'הדס' בכלל. בזמננו מחזיקים משפחה שלמה ל'משפחת ההדסים'. כמו"כ יש במקומותינו מפעלים למצות חמץ, המייצרים כל השנה מצות חמץ, ועושים מהם גם קמח מצה חמץ, ואנו מכנים גם את אלו מצות, ומשתמשים בהן לצרכים שונים, וברור שהבא לקנות מצה בימי ניסן מחפש מצה שמורה, והבא לקנות מצה או קמח מצה בימי תשרי מחפש רקיק חמץ. הגרים בשכונות החדשות בצפון ירושלים, מכנים את מקומם ירושלים, וכך גם לענין המנהג שלא לנגן בחתונות בכמה כלים, ושלא להלין את המת, אבל לענין קריאת המגילה רבים דנים את עצמם כעיר נפרדת. וכך בעוד הרבה מושגים שיש להם משמעות הלכתית משנית.

כאמור לעיל, העובדה שמקורות שונים בדברי קדמונינו השתמשו בשם הלועזי שמקובל לקשר אותו לארגמון, אינן ממש ראייה, שכן הדברים לא נכתבו לצורך איתור החלזון או על פי מסורת מפורטת, אלא רק הפניה למושג כפי שהיה מכונה בזמנם. אחרי שכבר פסקה מסורת ייצור התכלת בישראל. ברור שהחוות יאיר לא החזיק ידיעות סודיות בענין התכלת (והרי יש שחשבו שהוא דג טהור, עי' תועפות ראם על יראים תא, והרבה ראשונים כתבו שהוא כמין דג קטן, והרמ"ע מפאנו צבאות ה' ח"ב אות

יד', כ' שהוא צומח ושרשו בקרקע, ועוד רבים כאלו', ולכן אין טעם ללקט רק את המתאימים. בשום תחום מציאותי אין שום אפשרות ליישב את דברי כל המקורות שבכל הדורות, אם לא ע"י המצאות ופלפולי הבל, וכאן הוא גם 'איזור הנוחות' של המתנגדים לתכלת, שתמיד ימצאו איזה מקור מהופך).

אין שום אזכור בספרות הרומאית או בחוקים הרומאיים לתכלת שצרכו היהודים (אף שבהכרח מדובר בנתח שוק עצום, פליניוס טורח למשל לציין שהיהודים לא מאמינים בסגולות התמרים שהוא האמין בהם). וכן חז"ל לא הזכירו כלל שהתכלת והארגמן מקורם באותו מין.

העובדה המרכזית היא חשיבותו של הארגמון לתעשייה הרומית, אמנם שימוש המרכזי היה להפקת ארגמן, אך מוזכרים גם צבעים בגווני סגול או כחול (הדבר נתון לדיון, ראה בהמשך). אבל אין זה מוכיח שהיה זה בגוון של התכלת, ושהיה מוחזק ככשר לתכלת. אדרבה, כמה וכמה פרטים מראים דוקא שמדובר בגון קרוב לסגול שלנו, כעין האריגים הסגולים שנמצאו בתדמור והוכח שנעשו מהפורפור (ראה 'התכלת' עמ' 262, וכן שם עמ' 267 לגבי הממצאים בעכו מצבע הפורפור: 'כחול-סגול', וכך לגבי הממצאים מתל כיסן, שם עמ' 270, והממצאים מימית עמ' 286, הממצא מעין בוקק הוא 'כחול', עמ' 290, ואכן מסקנתו בעמ' 304 שהיקינטון הוא סגול)⁸. היקינטון הרומי הוא הגדרה של מוצר צריכה באותה תרבות, ולא הגדרה מופשטת של חומר או

י). למשל, בזהר אי' שחלזון היה בכינרת, ודורשי רשומות כתבו ליישב שמתחילה היה בכינרת, וכשחטאו עבר לים הגדול, וא"כ נדחה בזה זיהוי הארגמון שלא ידוע שהיה בכינרת... (אגב, לפי מקור שמביא עמר ב'הארגמן' עמ' 42, נתגלה בכפר נחום ריכוז קונכיות ארגמון מן התקופה הביזנטית, ייתכן שיש קשר בין תופעה זו ובין דברי הזהר (התקופה הביזנטית התחילה במקביל לתקופת האמוראים, וכדעת הסוברים שהזהר נערך באותו הזמן), ואולי נעשו נסיונות צביעה בתקופות קדומות דוקא באיזור הכינרת, מכיון שבאיזור החוף היה פיקוח השלטונות, או טעם אחר, ואולי נסיונות אלו קשורים למקובלי א"י בתקופת ר"י דמן עכו, שהידע שלנו עליהם מועט ביותר, ולהם יש מייחסים את העברת מסורות הזהר, בפרט לפי מרוז).

אגב, בבכורות לח' מוזכר החלזון כמועיל לטחורים, הדיונון באמת משמש לכך, והמורקס לא. האם זו הוכחה שהדיונון הוא התכלת? ברור שגם אם יש התאמה או אי התאמה בדברים כאלו, קשה להכריע מכח פרטים.

יא). הרב הרצוג במאמרו (עמ' 402) מצטט את אפיפנוס, המשוה את גוון היקינטוס (הכחול המופק מהפורפורה) לקלאינוס, שצבעו הוא כחול ירוק. ע"ש שתמה על זה, כי לדעתו היקינטוס הוא גוון התכלת ההלכתי שהוא כעין השמים (כפי שהעידו רבים בימי הבית, וכדמתרגם רב נחשון גאון) שהם יותר בהירים, ולכן הגיה בדברי אפיפנוס את המונח התלמודי 'קלא-אילן'. וזה בודאי דוחק.

גוון. צבעו נקבע לפי האפנה, יתכן בהחלט שמתוך 14 הגוונים שהוזכרו, היו כמה שנחשבו ליוקרתיים, והשאר היו אופציה תיאורטית בעלמא אבל לא בזבזו את החומר היקר על מוצר שאין לו דורש ואינו באפנה. כמו למשל בד'ג'נס בזמננו, שנצבע באינדיגו, ויש לו צבע קבוע שנחשב אופנתי ומאד יקר, ומי שיעשה חיקוי ג'נס בצבע מעט יותר טורקז או מעט יותר סגול, לליצן של פורים יחשב.

כל התיאורים שהשיגה ידי (דרך הציטוטים בספרות התכלת והמסתעף, ובפרט ב'הארגמן' עמ' 40 והלאה) מזכירים בעיקר את תעשיית הארגמן, "הארגמן הצורי", תיאורים מפורטים ארוכים וקצרים, וכולם תחת השם 'ארגמן', פורפורה, וכך גם פורפורין של חז"ל בד"כ, הרושם העולה הוא שמדובר בסוג אחד של מוצר. ואמנם היו עושים בו כמה גוונים, אבל כנראה שגם הגוון הסגול נחשב כאחד מהצבעים הארגמניים, והכינוי כלל את כולם. מי שאינו מניח מראש שבכלל זה גם גוון בהיר יותר של תכלת, יתקשה מאד לקשר את כל זה לתכלת. (תכלת וארגמן נמנו כשני מוצרים ידועים בכל התרבויות, ולא סביר שהכוונה בכינוי ארגמן היא ל 13 מתוך 14 הגוונים של הארגמן, ובכינוי תכלת לגוון ה 14).

פרופ' מנדל זינגר (מקליבלנד), במאמרו שהופיע בקובץ "הלכה וחברה בת זמננו" (Journal of Halacha and Contemporary Society) מס' 42, סוכות תשס"א, בעריכת ר' אלפרד כהן, בהוצ' ביה"ס ע"ש הרב יעקב יוסף (המאמר באנגלית וזמין ברשת), כותב: "אין שום ראיה ששימש לכחול אלא רק לסגול, לא רק שאין תמיכה ארכיאולוגית לכך שהמורקס שימש לצביעת כחול, אלא זה גם בלתי אפשרי תיאורטית" (מכיון שההרכב הכימי של האינדיגו ושל המורקס זהה).

מהסוגיות העוסקות בכך בגמ', נראה שהמתחרה היחיד לתכלת היה קלא אילן (אמנם עי' ספרי ס"פ שלח: "הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי"). וזה מתבאר לפי השיטה שהיקינטום מתוצרת הפורפור היה סגול (או משום

נמצאו גם אריגים שצבעם תכלת ונצבעו ע"י פורפור, אלא שאלו עפ"ר לא היו מאגן הים התיכון אלא ממקומות רחוקים יותר, ואין הכרח שבזמן חז"ל היה מצוי באיזורינו עיבוד כזה לפורפור. אגב, ההנחה המקובלת בנוגע לגוון התכלת שנצבעה ע"י הארגמן, מבוססת על בדיקות שיש טוענים שאינן חד משמעיות, ונעשות ע"י בדיקת הפרופורציה בין מרכיבי הצבע. הפרופורציה שבארגמן יכולה להיות מושפעת מתנאים שונים ואינה בהכרח אחידה, ובכל מקרה בודאי א"א לשלול מין אחר, שהרי אינו ידוע לנו ואינו לפנינו.

שהפורפור היה יקר הרבה יותר מן התכלת², והנושא הוא זיוף בכדי לחסוך כסף). יש לדעת שיתכן שקלא אילן שלהם היה שונה, אין לנו את הידע המדויק כיצד הפיקו קלא אילן ובעזרת אלו סממנים (מקובל לייחסו לאסטיס וניל, אבל יש עוד צמחים רבים מאד שניתן להפיק מהם צבע, לפי ד"ר צ. קורן במאמרו 'על צבעים בעת העתיקה' לנו ידועים 50). ולכן קשה לשחזר איזה קלא אילן נהג בזמן שנאמרו הלכות אלו בזיהוי התכלת (בפרט שהבדיקות שבגמ' בין קלא אילן לתכלת, קשות לשחזור בין אינדיגו למורקס, הדבר ידוע וכן מתאר את הנתונים זינגר במאמרו הנ"ל, כי המורקס ואינדיגו המזוהה כקלא אילן זהים בהרכב הכימי שלהם, אין שום בדיקה שמבדילה ביניהם, ולכן מצדדי המורקס צריכים לומר שהצביעה בזמן חז"ל היתה שונה וכן היה ניתן לזהות, וזה מטיל צל על הזיהוי של דבר שבהכרח אינו שווה למקור).

האם יש להניח ש"היו שני חלזונות", כביטוי המורגל ע"י מצדדי התכלת לסתור כל קושיה על הזיהוי, וכפי שכותב אחד מהם:

המורם מכל האמור כי בכדי להניח שהפורפורה אינו חלזון התכלת צריכים אנו לומר כי היו בזמנם ב' מיני חלזונות ששניהם היו יקרים ביותר וצבעם עמיד ביותר, ושניהם שימשו לצביעת צמר בגוון כחול השווה לקלא אילן ואף צידת שניהם ומלאכת צביעתם היתה נעשית באותם מקומות וכמו"כ היו תכונותיהם שוות וכו' ויקר מקרה אשר באורח פלא חלזון התכלת של התורה הוכחד זכרו ושרידיו מהעולם לגמרי ולא נמצא שום תיעוד ארכיאולוגי כלפיו. וכמו"כ שמו נשמט מכל וכל מספרי כל חכמי הזמן ההוא, במשך מאות שנות כתיבת ספריהם, אף שכתבו על החלזונות שבאיזור הזה... ולעומת זאת החלזון האחר הדומה לו, תועד רבות בכל

יב). עצם העובדה שמחירו של הארגמן היה מופקע בצורה לא סבירה, גם בה יש כדי ללמד שהתכלת בה השתמש כל יהודי ויהודי בכל בגדיו, לא היתה מהארגמן, שכן בשום מקום לא מוזכר שהיא מצוה קשה ויקרה כל כך, אף שאמרו שדמיו יקרים. הארגמן, רק עשירים מופלגים ברמות של מלכים ואצילים יכלו להרשות לעצמם להשתמש בו. עלותו היתה בודאי יותר מחומש נכסי סתם כל יהודי ברוב התקופות (לפי 'התכלת' עמ' 251: "מחקרים חדישים הוכיחו שהכנת ק"ג אחד של פורפור היתה כרוכה כיום בהוצאה של יותר מ 6000 דולר"), אצל רוב האנשים הפשוטים שכר יומם הספיק לאוכל ולקנות בגדים ולא הרבה מעבר, וגם לא נראה שכונות התורה להטיל עול כזה. וכן לא היו אומרים חכמים שענשי' בעידנא דריתחא על מי שאינו לובש בגד ד"כ, ולא הזכירו את המקרה המצוי כ"כ של אדם שאין לו כסף, ואינו עושה כדי לפטור עצמו אלא שאינו יכול לחייב עצמו במה שאין לו. ע"ע 'הארגמן' לעמר עמ' 30, שה'כרב'לתא' האדומה שמוזכרת בגמ' כשוה ארבע מאות זוז, כנראה צבועה היתה בארגמן.

ספרי חכמי אוה"ע בזמנו ונמצאו לו שרידים רבים בבתי צבע. המוכיחים שימוש לצביעה בימים ההם... כמו"כ חז"ל לא הזכירו מהחלזון השני כלל אף במדרש מהמדרשים. ולא הזהירו מעשיית ציצית ממנו, אף שהוא צובע באותו גוון ומציאותו ואף מלאכת צביעתו באותו איזור... וזו סברא חזקה שאין עליה תשובה בדרך אמת^(ג).

וחברו אומר:

וכל זה בלבד הוא ראייה שאין עליו שום תשובה בעולם וא"א לסתור שזהו החלזון בקושיות חלושות. ואחרי הקדמה זו אז כבר ברור מהו התכלת בלי שום ספק, ואם יש איזה גמרא שדיבר על החלזון ע"כ הפשט האמיתי הוא הפשט שמתאים עם חלזון הזה.

אמנם הדבר הוא להיפך, התכלת והארגמן מוזכרים הרבה פעמים, אבל בשום מקום לא מוזכר שמקורם אחד, ובפשטות דברי חז"ל שהם דברים שונים שענינם שונה. וכשהזכירו צידת חלזון במשכן פירשוהו לתכלת, ולא פי' לארגמן, שגם הוא הוצרך במשכן^(ד). וגם הפורפורה מוזכר הרבה פעמים אצל חז"ל, ככינוי למלבוש

(ג). אגב, אין זה מפריע למחברי הקונטרסים להמציא ב' חלזונות כדי ליישב את הזיהוי, עיי' לולאות תכלת עמ' 27 שעושה ב' חלזונות כדי ליישב הזיהוי עם המורקס, ולכן כתב שהחלזון שמדובר בספרי שנמצא ליד כויב, הוא חלזון שאספו לעשות ממנו רפואה דשקדי חלזונא או לעשות ממנו בשמים. ושוב בעמ' 152 עושה ב' חלזונות ליישב הזיהוי עם פליניוס, דמה שכותב שצוללים בעומק הוא למין חלזון אחר, ומסתמא אותם הדייגים דגו ב' המינים.

(ד). ונראה מזה דהארגמן לא היה מצוותו דוקא במין מסוים, כי לא שנו חכמים בשום מקום דין זה, למרות שבשני תולעת טרחו ללמדנו שאינו כשר אלא מן התולעת שבהרים, ולהבדיל מן התכלת אין ארגמן אלא צבע ארגמן. ולכן תיאר הרמב"ם מקור אחר ולא את הארגמן. (ולא חש לכך שהארגמן היה התעשיה המרכזית וכו' וכל המקורות הקדומים מתארים אותו כמקור הארגמן בעולם, ואולי סבר שהארגמן היא תעשייה חדשה ואין להסביר בכך ארגמן של יוצאי מצרים, וכדלהלן).

אמנם מדברי חז"ל במקומות אחרים נראה שמלאכת הארגמן היתה ידועה ומוכרת, ושונה ממה שתיארו על התכלת. ראה תנחומא נשא ח: "רבי יהודה אומר אף מי שהיו ידי צבועות אסטים או קוצה או פואה לא ישא את כפיו, למה לפי שדרך בני אדם שמסתכלין בו, ר' הושעיה הגדול שונה אם רוב אנשי העיר מלאכתן בכך מותר לו לישא את כפיו כשם שיש בדרום עורות צבועות (יש שתיקנו: עיירות צבועות) ארגמן ומבין (יש שתיקנו: ורובן) ידיהן צבועות", הרי מדובר על מקומות בדרום הארץ שרוב אנשי העיר עוסקים בצביעת ארגמן, ואם מאותו חלזון המצוי כ"כ בעיירות אלו היה אפשר לעשות תכלת, מורה השתיקה בענין, ועוד בתקופה מאוחרת כ"כ. ומזה משמע כרמב"ם.

מכובד (וכתרגום לאדרת שנער, ועוד דוגמאות רבות), אבל בשום מקום לא בא בקשר לתכלת של תורה^{טו}, (ראה בס' התכלת עמ' 247, ממדרש קדום, דרוש גדול על פורפירא של מלכים, ושישראל הן פורפירא של הקב"ה. ולא הוזכר כלל ענין התכלת שהיה מתבקש כאן). יוסף בן מתתיהו מתאר את תעשיית הארגמן הנעשה מדגים (קדמוניות ג, 183), ואף מתאר שהיה במחסני בית המקדש מלאי של ארגמן פורפור (מלחמות ו ח ג), ולא מזכיר שגם התכלת, החשובה כ"כ ליהודים, קשורה לנושא. וכל התיאורים הרומאיים הם אך ורק של התעשייה הרומאית, אבל אין תיאורים לא אצל האכדים ולא אצל הבבלים ולא אצל האשורים, או המצרים, הכנענים, הפרסים, וגם לא אצל בני שבט זבולון, שהיו שם שנים רבות לפני הרומאים (גם במתקני צביעה שונים מהתקופה הישראלית שהתגלו בכל רחבי הארץ, ראה סקירה ב'התכלת' בפרק 'הממצאים הארכיאולוגיים', כמעט ולא נמצא זכר לקונכיות, שהיו מרכיב וסימן היכר לבתי הצביעה של הפורפור בתקופה ההלניסטית). וסביר בהחלט שהתכלת ההלכתית הסתמכה על ידע שהיה בימי מתן תורה אצל המצרים או האכדים, ולא בהכרח על הידע שהיה בידי התעשייה הרומאית. גילוי השימוש בארגמון מיוחס למינואים (שהיו אבותיהם של היוונים).^{טז} זינגר במאמרו הנ"ל מביא מחקרים רבי שנים של מומחים לטקסטיל

טו. יוצא מן הכלל הוא מאמר המובא בראבי"ה ברכות ס' כה שמבאר: "בין תכלת לכרתי - בין פורפירי ובין פריפינין", וכנראה נקטו את השמות הלועזיים כדי לזהות בין שני הגוונים הקרובים זל"ז, אבל לא שתכלת של מצוה באה מהפורפירי. וכפי שכותב ראבי"ה עצמו "והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפורא, ויש שדומה לו קצת", ולא העלה על דעתו שזו תכלת של מצוה (ע"פ הערוך ע' כרת נר' שהג' הנכונה היא בין פורפירי ובין כריתנין). אמנם פשט המשנה היא בתכלת של מצוה, אלא שהיא נשנתה בזמן שלכל א' היה תכלת בבגדו, והיה יודע מאימתי מבחינים בינה ובין מה שאינו ממש תכלת, ואילו המאמר שמביא ראבי"ה (ומייחסו לירושלמי, והרבה מאמרים מאוחרים ייחסו הראשונים לירי' וגם קטעי זהר שהיו בידם כינו לירושלמי, וזה בודאי נכתב בזמן שאין תכלת, שאם היתה לא היה צריך לבאר 'תכלת' ב'פורפירין' כי הרי לכל א' יש בבגדו תכלת) בא להסביר כוונת המשנה שנדע באיזה צבעים מיירי.

טז. לפי אגדות בעולם העתיק, ראשית המלאכה הזו יוחס לפיניקים, אלא שבעת האחרונה נמנו וגמרו שאין שום ראיה וזכר לכך שהפיניקים עשו במלאכה זו, ונתבטלה הדעה הנ"ל. אבל ייתכן שיסודה בצבען אחר מן החי, שהשתמשו בו הכנענים והאומות הקרובות למצרים. אלא שבסופו של דבר מלאכת הארגמון האפילה עליה לגמרי עד שבטלה את הקודמת, כמו שאר ענפי התעשייה הרומאיים. ואמנם ביחזקאל כו ז, המתאר את צור כרוכשים תכלת וארגמן מאיי אלישה (קפריסין), מתבאר שבזמנו לא התמחו הפיניקים במוצרים אלו, ואפשר שכבר בכיבוש הארץ ע"י בני ישראל בטל כח הכנענים בזה ונטלו בני ישראל לעצמם את זמרת הארץ (אי נמי, 'תכלת וארגמן מאיי אלישה' הוא שם לוואי של תכלת וארגמן, והיו עושים שם סוג מיוחד במינו, ואולי הוא הפורפורא שלא היה מצוי אז לצידונים. בכל מקרה בתקופה

ולצבעים קדומים (ד"ר אירוונג זידרמן ע"פ פרנקו ברונלו ג'יליאן ווגלסנג-איסטוד ועוד) האומרים שבמצרים למשל אין שום בד כחול שמקורו במורקס, ז"א במדה והיה במצרים 'תכלת' היא לא היתה מהמורקס.

אגב, לא כל המקורות הלועזיים מזכירים גם את תולעת השני שנעשה מ'תולעת שבהרים' לפי חז"ל, למרות שהיתה גורם צבע ידוע בזמן מתן תורה ובזמן הבית. הפורפור היה תופעה אוניברסלית שעמים רבים עסקו בה, ולכן העתיקו זה מזה את תיאור מלאכתה.

יוליוס קיסר ואוגוסטוס אחריו אסרו את השימוש בפורפור מלבד האצילים הרומאים, נירון קיסר שבא אחריהם אסר את הפורפור בגוון 'אמתיסטינא' (שלפי המקובל הוא הכחול) לכל מלבד הקיסר. הקיסרים האלו היו בזמן שבית המקדש היה קיים, ולא מוזכרת שום התנגשות בנוגע לבגדי הכהונה והשרד, ואף לא לגבי התכלת שלבשו כל המוני בית ישראל, תחת ארצות הכיבוש הרומאי⁽¹⁾. ואילו הגזרה המובאת בספרות התכלת, המפורטת יותר, משנת 383 בפקודת קונסטנטינוס, שנודע כרודף היהודים וגוזר גזרות נגדם, דוקא היא אינה אוסרת כלל על לבישת פורפור, אלא רק על יצור ומכירה, שהוגבלו לבתי המלאכה הקיסריים, ברצונם להרויח את הכסף הכרוך בתעשייה זו, אבל אין הגבלות על קניה ושימוש⁽²⁾, ואם האיסור היה על לבישה והכוונה היתה לתכלת, הרי לא היו

הרומאית ישנן עדויות רבות על שגשוג התעשייה הזו בצור. וראה להרב הרצוג במאמרו (נד' ב'התכלת', עמ' 358) שהוכיח כן גם מדה"י ב' ו', ששלמה לא הביא מצור תכלת וארגמן.

(יז). הרב הרצוג כותב: "ספק אם הגזרות שיצאו מהם כללו את התכלת... אבל אפילו אם כן אין ספק שהמלכים הנאורים הללו הוציאו מכלל הגזרה את התכלת של הציצית כפי מצוות התורה" (עמ' 368). ונראים הדברים כדברי נביאות בלי טעם, אם המלכים הנאורים רצו להלאים את התכלת, מדוע שיתעניינו במצוות היהודים? וגם אין להוצאת היהודים מן החוק זכר בחוק ובתיעודו (הקלות שעשה יוליוס ליהודים בנוגע להיתר התכנסות דתית, ועוד, מתועדות, ולכן אפשר לכנותו נאור, ואילו נירון לא גילה שום נאורות ושלטונו היה שלטון טירוף).

(יח). הרב טבגר כותב (אסופת מאמרים בעניני תכלת עמ' 70): "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של הפורפורה... נכתב בקודקס יוסטיאנוס... מגבלות אלו הלכו והתעצמו עד לימי הרמב"ן... החוקים והגזרות שהועידו צבע זה לאנשי משפחת המלוכה בלבד יכולות בהחלט להיקרא גניזת התכלת", נראה לכאורה שטבגר מעררב את גזרות יוליוס קיסר, עם דברי יוסטיאנוס מאות שנים אחריו, אין זכר בחוק יוסטיאנוס לשימוש ע"י משפחת המלוכה, אלא להגבלת שליטתו של אדם פרטי ביצור ובהפצה. אם רוצים למנוע לבישה של הפורפור, הרי אין צורך להשתלט על משאבי הצביעה אלא פשוט לאסור

צריכים לספר על איזה זוג שתפסו נשר, אלא שכל ישראל לא יכלו ללכת עם פתיל תכלת, והעונש על עברה זו היה מוות.

לפי שמידט (מובא ע"י הרב הרצוג עמ' 369) הגזרות בכלל לא כללו צביעה בצבע תכלת אם זו נעשתה בעירוב סממנים מן הצומח ("פורפירא קונכיליאטה", מהות הסממנים שמוזכרים בגמ' כמעורבים בתכלת ההלכתית, לא התפרשה). ויתכן שגוון התכלת הבהיר לא נחשב אצל הרומאים כלל, חשיבותו של הארגמן היתה ענין תרבותי ומסורתי אצל הרומאים, ראה דברי יוסף בן מתתיהו על טקס הנצחון בו לבשו ארגמן "כחוק לרומאים מימי קדם" (מלחמות ז' ד, גמ' חז"ל הזכירו להיטותו של טיטוס לפרוכת, שהיתה ארגמן), וכמובן שאין טעם לשאול למה ומדוע על עניני אופנה, וכבר אחד הסופרים הרומאים תמה על "שגעון הארגמן", וחברו סיפר שיש ארצות בהם לא צריכים לסכן נפשם ולטרוח כ"כ בחלזונות אלא צובעים ע"י סממנים צמחיים (וזה כמו לשאול אשה מדוע היא משלמת הון תועפות על תכשיט זהב ופנינים, הבאים ממכרות ומהמצולות, ולא קונה תכשיט גולדפילד עם פנינים מלאכותיות, שנראה בדיוק אותו דבר). יוסף מתאר את הכהנים שניסו לשחד את הרומאים בהעברת אוצרות המקדש אליהם, והביאו להם ארגמן ותולעת שני ממחסני המקדש, (מלחמות ו' ח ג), ולא

לבישה, שהרי לבישת בגדים יקרים היא כדי להתהדר בהם בשוק. לאיסור כזה אין זכר כאן, וגם לא בדברי הרמב"ן, ראה להלן הערה 22.

על אותה טעות לכאורה חוזר בעל 'לבוש הארון' סעיף 3-4 המתאר אנשים שעונו בימי קונסטנטינוס מכיון שארגו בגד סגול צורי בניגוד לחוק. בעוד גם כאן, האיסור הוא על הייצור העצמי, ולא על הלישה. רק בימי תיאודוסיוס מוזכר איסור על שימוש ב"אריגים שנצבעו בצבע הפורפורה" (424), אבל גם אם זה כולל את התכלת, אין הוכחה שאיסור זה היה קיים אף אחר נפילת האימפריה הרומית (ששקיעתה החלה שנים ספורות לאחר מכן, הנפילה הרשמית של רומולוס אוגוסטולוס היתה ב 476, אבל היתה זו נפילה סמלית בלבד שכן האימפריה הרומית כבר לא היתה קיימת כבר עשרות שנים קודם לכן, ולא יכלה לאכוף חוקים בא"י למשל), איסור זה שאנו מוצאים לו זכר במשך שנים ספורות (בגוף החוק של תיאודוסיוס מוכח שהוא התחדש רק בזמנו, ולכן הוא מצוה על האנשים להביא מביתם את כל האריגים שיש בהם מצבע הפורפור), גם הוא לא ביטל את התעשייה אלא רק הלאים אותה ואת השימוש, ולא היה באירוע זה בכדי לבטל את הארגמון והשימוש בו לגמרי מן העולם. האיסור בקובץ של יוסטיניאנוס, חוזר שוב לנוסח האיסור הרומאי העתיק, האוסר תעשייה ומכירה, אבל לא מוזכר איסור שימוש ולבישה. התעשייה היתה שייכת לקיסר. ההוכחה לכך שזו מהותו של החוק הרומאי העתיק, היא הגזרות שנגזרו כבר בזמן הבית, כאמור למעלה.

גם הרב הרצוג (עמ' 369) כותב: "הגזרה לא אסרה את המכירה של שום מין משני מיני הפורפורה לקהל, היא רק אסרה את ייצורם מחוץ לבתי התעשייה הקיסריים".

מוזכרת כלל התכלת, משמע שלא היתה בעלת ערך בעיני הרומאים, והצבע הכחול החביב עליהם היה בגוון הסגול, ואילו התכלת היתה סתם בגד שלא גילו בו ענין^ט. צמד המונחים 'תכלת וארגמן' שאנו מוצאים אותו בכל העמים העתיקים, אינו בנמצא אצל הרומאים (בקטעים הרלבנטיים שצוטטו בספרות התכלת), הם גילו ענין רק בארגמן, והעובדה שהפיקו ממנו גוון שנקרא גם כחול או סגול אינה במקום ה'תכלת' המסורתית שהוזכרה אצל כל העמים האחרים, אלא סתם גוון שנחשב כדומה לים, למרות היותו ארגמני ביסודו. ויתכן שכשגילו הרומאים מה שגילינו בשנים האחרונות, שמהפורפור ניתן להפיק גם גוון כחול-סגול, השתמשו בו במקום התכלת המסורתית^י.

יט). מקורות יווניים ורומאיים ראו משום מה את הצבע האדום והצבע הסגול כצבע אחד, ואף קישרו את הגוון הסגול כ"דומה לים", ודומה שקישור זה היה תרבותי אסוציאטיבי, ולא בהכרח משום שהסגול והים היו קרובים מאד בעיניהם (וכמו עשבים דומים לרקיע, שכולל לא רק צבע אלא גם יחס נפשי, המרחב הירוק והעצום, דומה למרחבי השמים), ולכן הומירוס מדמה תמיד את הים ליין (The Wine Dark Sea), כנראה על בסיס הקשר בין אדום לסגול, ובין סגול לים, וכמובן על רקע אסוציאטיבי של הנוזל התוסס והאוצר בחובו אוצרות רבים ועתיקים, ואולי בהדגשה על ים אפל – לקראת שקיעה. הערבוב הרומאי של כחול עם ארגמן נמצא גם ביוסף בן מתתיהו (מלחמות ה'ד' וכן פילון (חיי משה עמ' 290) המציינים שהפרוכת שהיתה מארגמן מסמלת את הים. כל הביטויים האלו מלמדים עד כמה אין לסמוך על תיאורים ממרחק תרבותי, ובפרט בעיני צבעים יש דוגמאות רבות נוספות לכך (מקור שמו של הצבע ה'כתום' הוא ב'כתם' דהיינו זהב, אבל הצבע הזה לא באמת חופף לצבע הזהב, גם הצבע שנקרא בזמננו 'אפרסק' לא ממש מקביל לאפרסק שלנו).

ייליאם גלדסטון במחקרו הגדול על האודיסיאה הסתבך כ"כ עם תיאורי הצבעים של הקדמונים, עד שהגיע למסקנה שאין דרך להסביר את תיאורי הצבע המשוניים של הומרוס באיליאדה מלבד להניח שהוא ובני תקופתו ראו את העולם בצבעים אחרים לגמרי מאלו שאנו מכירים. את צמר הכבשים וגוון עורם של השוורים מתאר הומרוס כסגול, את הדבש הוא רואה כירוק, ובעלי חיים כמו אריות וסוסים נצבעים בכתביו דווקא באדום. הכחול נעדר לגמרי, הים "נראה כמו יין", ובמקרה אחר "כמו פרח הסיגלית".

כ). בכלל יש לציין שההזדקקות לצבעוניות היא מאד תלוית תרבות, הסופרים ההלניסטיים מתארים את ההלם שאחזו באלכסנדר וחייליו כשנצחו את דריוש ונכנסו למעונות מלכות, שפע הבדים הצבעוניים המפוארים בסגנון המזרח הכה אותם בתדהמה, לאחר שנים בהם למדו אותם שהפרסים הם 'ברברים' (הסגנון הפרסי מתואר כבר במגילת אסתר: חור כרפס ותכלת אחוז בחבלי בוץ וארגמן על גלילי כסף ועמודי שש מטות זהב וכסף על רצפת בהט ושש דר וסוחרת, כל זה הוכן עבור משתה לכל המון העם! מחזה שמוקדוני לא ראה מימיו). תרבות הרומאים לא הזדקקה לריבוי צבעים, עד היום ניתן לראות בהודו ובאפריקה שתרבות הלבוש והקישוט היא מרובת צבעים באופן שנחשב בעיני אנשי המערב כצעקני וכאקלקטי. להבדיל בין החול ובין הקודש, גם המשכן שנצטוו בו ישראל היה מאד מרובה צבעים, עורות תחשים, עורות אילים, תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר, כסף וזהב ונחושת, פתוחי חותם ופטורי

תעשיית הצביעה ע"י פורפור היתה קיימת שנים רבות בימי הראשונים, ובכל אופן התכלת נחשבה כגנוזה, למרות היות הצביעה מקצוע יהודי מובהק^{כא}, ולא עלה על הדעת לתהות על קנקנה של פורפורה (הרי"ף, שחי תחת הכיבוש הערבי כותב בהל' ציצית "ועכשיו אין לנו תכלת", הרמב"ם, שבדאי הכיר דברי אריסטו בתיאור החלזונות, כותב בפיה"מ מנחות פ"ד: "ואינו נמצא בידינו היום לפי שאין אנו יודעים לצובעו שאין כל מין תכלת וצמר נקרא תכלת אלא תכלת ידוע שאי אפשר לעשותה היום", ור"א בנו כותב: "ומשום אי הכרת דג זה ע"י מסורת מדוייקת נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת", המספיק לעובדי ה', ר"ג תשמ"ט עמ' 273). יתירה מכך, רב שרירא גאון, בתיאורו על טקס הכתרת ראש הגולה, מזכיר כי הכסא היה מקושט בתכלת וארגמן, ומובן הדבר שאין כוונתו לתכלת הלכתית, אלא לתכלת מסחרית שהיתה מופצת אז, וידעו שאין זו התכלת ההלכתית שלא היתה ביד ישראל. לפי היסטוריונים (מצוטט ע"י הרב הרצוג במאמרו על התכלת עמ' 371), תעשיית הפורפורה נפסקה עם נפילת קונסטנטינופול (1453)^{כב}. הרדב"ז שחי באותו דור כותב שאפשר שחלזון התכלת נמצא בים אלא שאיננו

ציצים וכרובים, וזה הפאר וההדר שהיו מקובלים באומיננו. ואילו בבתי הטומאה של הרומאים או סתם כך במקומות התרבות שלהם, העיצוב היה יותר דומה למה שמכונה בימינו 'קו נקי' (לאפוקי משטיחים פרסיים, ערבסקות, וכדו'). לכן אין להתפלא שהרומאים לא גילו ענין לא בתכלת ולא בתולעת שני ולא בעוד סממנים של העולם העתיק. שיא הפיסול ההלניסטי הוא אדם עירום או כמעט עירום, ואילו באמנות המזרח האנשים לבושים בלבושים רבים ומפוארים ושונים זה על גבי זה.

כא). אמנות הצביעה היתה מצויה בידי היהודים במשך דורות רבים, הרמב"ן מזכיר יהודים צבעים בא"י בזמנו, ואף בתעודות מן הגניזה מהמאה ה'ט' נזכר צבע יהודי בירושלים (ראה י. ברסלבי תרביץ יג' עמ' 51). וכן: "מסורות" של תעשיית צבעים בלוד וברמלה ובה נטלו חלק גם יהודים, ישנן מימי הביניים", (הארגמן, עמ' 43, ע"פ רוזנפלד). "היהודים בתקופה הרומית-ביזנטית הועסקו בשירות האימפריאלית במלאכת צידת החלזונות ובהפקת הצבע מהם, מלאכה קשה שדרשה מיומנות רבה" (שם עמ' 49, ע"פ אליאן). ישוב באיזור שקמונה הסמוכה לחיפה נקרא פורפריון על שם הארגמן, והעיר מכונה אצל נוסע מהמאה הששית "עיר היהודים" (שם, וראה בהמשך עלהאפשרות שנרמז במשנה שיהודי חיפה היו צבעי ארגמן, וראה עוד שם על מצבות יהודים מאסיה הקטנה שהשתייכו לאיגוד צובעי הפורפורה). בנימין מטודלה מתאר את היהודים הצבעים הבאים לצבוע אצל הדרוזים, ואת היהודי הצבע היושב בלוד, היהודי הצבע בנוב, היהודי הצבע בקריתיים, וביפו שני יהודים צבעים. כנראה אמנות הצביעה דרשה ידע בכימיה (כשהכוונה כמובן להכנת הצבע, ולא רק למריחתו), ובמקביל לאלכימיה ורפואה שהיו 'מקצועות יהודיים'. לפי גירסה אחת במסע בנימין מטודלה, עליה מסתמך הרב הרצוג, היהודים היו מעורבים בזמנו בעסקי צביעת הפורפור בצור. הרב טבגר טוען שגירסה זו משובשת.

כב). בס' התכלת עמ' 137 מצוטט י' ברסלבסקי (מתוך: "זבולון לחוף ימים", ספרית מרכז החבל הימני, חוברת ו', עמ' 81) הכותב: "גורלם של אמני התכלת והארגמן היה אולי טוב מגורלם של צייד החלזון, הם שמרו על אומנותם זאת כנראה עד אמצע ימי הביניים".

יודעים לצודו, ואינו מקשר את הדברים כלל לפורפורה שהיה חלק מהתעשייה כמעט עד זמנו. (וכן כותב שבני ישראל צדו אותו במי ים סוף, בעוד הפורפורה אינו נמצא כלל בים סוף, לעומת זאת מיני ארגמונים אחרים נמצאים בים סוף, ראה 'הארגמן' לעמר עמ' 35)⁽³⁵⁾.

זה מוכיח א' מן השתיים: או שידעו והבינו שייצור הארגמון שהיה קיים וידוע בימיהם, אינו תכלת של תורה. או שסברו שהיחס לתכלת כגנוזה וכמשהו שאבד מאיתנו בדורות הדלדול שאחר החרבן ואין מוטל עלינו לשחזרו. ואמנם בזמן הראשונים תקופות ארוכות רוב ישראל לא לבשו טלית קטן כלל וגם לא הניחו

(ג). הרב טבגר (אסופת מאמרים בעניני התכלת עמ' 55), מצטט את דברי הרמב"ן "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים", וכותב: "מיהו אותו מלך גוים שעליו מדבר הרמב"ן, ומה הוא לבש? מסתבר ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי... שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלוכה. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון שלהם לשלוט על העולם הם התערבו בעניני המדינות... מדברי רמב"ן אלה רואים מה היה מצב הענינים בימיו, למרות שידעו לזהות את התכלת עם הפורפורה, לא היה בכך ערך מעשי לקיום מצות ציצית. התכלת הפכה להיות נחלתו של חוג מצומצם מאד, האפיפיור ודומיו, ולאדם מן הישוב לא היתה שום אפשרות להשיגה". פירושו נראה מאולץ, הרמב"ן אינו מדבר על השגת התכלת, אלא על כך שאף אחד אינו מעיז ללבוש תכלת, ואין הנושא חוטי תכלת של ציצית, אלא בגד שכולו תכלת, בגד מלכות. אין שום ספק שהדיוט בימי הביניים שהיה מתעטף בגלימה מלכותית, היה נענש כדין מורד במלכות, ואין צורך להגיע בשביל זה עד האפיפיור. אבל אין כאן שום זכר לכך ש"ידעו לזהות את התכלת" ההלכתית, או ש"לא היתה שום אפשרות להשיגה", להיפך, משמע שחוט תכלת בבגד ניתן היה להשיג, אין שום זכר בדברי הרמב"ן שהאפיפיור או מלך אחר בתקופתו הקפיד על שזירת חוט תכלת בבגד, ובודאי לא באופן שמובן כמצוה דתית ולא כקריאת תיגר על המלכות ע"י חוט זה (כך עולה גם מן המקורות שמביא זינגר בתגובה למאמרו הנ"ל). למרות השימוש בבגדי תכלת בפועל אצל הנכרים, כתבו הראשונים באותו זמן, וגם מחוץ לאימפריה הרומאית והביזנטית, כמו הרי"ף והרמב"ם, שאין לנו תכלת ואיננו יודעים מה היא.

הרמב"ן רק בא להסביר ולהמחיש עד כמה בגדי הכהונה הם בגדים חשובים ומלכותיים, ראשית דבריו הם לבאר את כתונתהשבץ המוזכרת אצל הכהנים, שהיא כתונת פסים שעשה יעקב ליוסף, והיא מנהג בני מלכי קדם ומנהג הבתולות בנות המלך (והרי אין ללמוד מכאן שמלבושי הנסיכות בימי הביניים או אפי' כתונת פסים של יוסף, כשרים לבגדי כהן גדול), ולאחר מכן כותב "והמצנפת ידועה היום למלכים ולשרים הגדולים", האם הכוונה שמצנפתו של האפיפיור היא היא מצנפת הכהן הגדול, או שעשויה מאותם חומרי גלם? כך לגבי ההמשך "והאפוד והחשן לבוש מלכות, והציץ נזר המלכים". ובקצרה, אין שום ראיה מדברי רמב"ן. בעל לבוש הארון שם סומך לדבר את הידיעה שבתקופה הביזנטית הייצור היה תחת פיקוח ושליטה קיסרית, אבל מזה אין להסיק על איסור שימוש. ולהיפך, שימור הידע והתעשייה ע"י השלטונות מוודא שהתהליך המסורתי של עיבוד הארגמון היה ידוע ומומן ונשלט ע"י גופים חזקים.

תפילין, אבל בתפלה היו מתעטפים בטלית (ומזה נשתלשל טלית גדול, שנתקן כדי שלכל הפחות בתפילה יאמרו ק"ש עם ציצית).

כאמור לעיל, נראה שהשמות תכלת, פורפורה, שמשו ככינוי כללי למוצרים ולא כהגדרה מדויקת וברורה למוצא הצבע, ובודאי אינו שם של מין חי כל שהוא. התיאור שבא מנקודת מבט רומאית מתאר את התעשייה שהם הכירו (כמו שרוב המדברים או אפילו העוסקים ב'ג'ינס' אינם יודעים מה מקור הצבע ואיך נעשה, אלא עוסקים בגוון). אבל תחת השמות הכלליים של תכלת, ארגמן, פורפור, יכלו להיות מכונים הרבה סוגים של הפקות צבע, ולא רק שני חלונות³⁷. והרי גם מהינטינה התעלמו הרומאים, או מה שיותר סביר, בלבלו בינו לבין הארגמן, כפי שאירע גם לגזניוס (אמנם יש טוענים שא"א לצבוע כלל מהינטינה). והמסתמך על התרגומים לתכלת כיקינטוס, יצטרך לסתור גם את שיטת הרמב"ם בארגמן, שכן תרגמו ארגמן פורפור, ולרמב"ם הארגמן נעשה מתולעת הלכה. ובע"כ שהכוונה רק לשם הכללי של הדבר, ולא לצורת העשייה המדויקת ע"פ ההלכה. (וכן הרמב"ם ה' דעות ה' ט': ולא ילבש מלבוש מלכים כגון בגדי זהב וארגמן, והרי המלכים לובשים פורפור ואין זה ארגמן להרמב"ם). ראה עוד מאמרו של זינגר, המראה שהתרגום של השבעים לתכלת כפורפור לא עקבי ונראה ששימש כשם כללי.

למעשה, ידועים לנו היום הרבה מינים של מורקס, למרות שבד"כ מוזכרים רק שלשת המינים העיקריים, שמאחד מהם יותר קל להפיק את הגוון התכול³⁸. אבל

כד) איך היינו מגיבים לטיעון ה'לא סביר', שבזמננו היו שני מינים שאחד נקרא 'מנטה' ואחד נקרא 'נענע', שניהם תבלינים בעלי טעם מאד דומה, וצורה דומה, ושניהם משמשים לתיבול תה, לטעם של מסטיקים, למשחות שיניים, ורוב האנשים בעולם לא מבדילים ביניהם? זה לא צירוף מקרים, אלא מינים קרובים ששימושיהם קרובים, יש עוד כמה וכמה מינים של נענע, וכולם שייכים למשפחת השפתניים. בשפות לעז נקרא באמת המנטה 'נענע חריפה', כשם שהאבטיח נקרא 'וטר מלון', כך שיתכן שם אחד הכולל מה שבשפה אחרת ייחשב לשני מינים. וכן להיפך, תפוח, תפוח זהב, ותפוח אדמה, הם שלשה מינים שאין ביניהם שום קשר, ואעפ"כ כולם תחת שם אחד (ובלשון חז"ל גם האתרוג נקרא תפוח). ודרך זיהוי שמות אי אפשר באמת לדעת את הדברים על אמתתם, כמו"כ ע"י סדרת השמות "פלפל אדום, פלפל ירוק, פלפל כתום, פלפל שחור, פלפל אנגלי, פלפל חריף", לא נוכל לדעת ששלשת הראשונים הם אותו ירק, הרביעי תבלין חריף שמשמש ע"י טחינה, והחמישי ניתן בתבשיל לנו"ט אבל אינו נאכל כלל וא"א לאכלו, והששי ספק ירק ספק פרי והוא גם ירק וגם תבלין.

כה). הרב הרצוג (עמ' 423) מתאר שאחד החוקרים מצא תת מין של ארגמן ש"מוציא צבע כחול טהור". לפי זהר עמר בס' הארגמן יש כ 400 סוגי ארגמונים.

אין צורך להניח שהתכלת ההלכתית היתה קשורה דוקא בארגמון או באיזה תת מין שלו, יתכן בהחלט שהיו עוד מינים רבים אחרים שנמצאו בהם צבענים טבעיים, וכמובן שלא בהכרח מדובר במינים בעלי קונכיה. ישנה אפשרות שמין זה חי וקיים וישנה אפשרות שהוא נכחד לגמרי. היכחדות של מינים הוא תהליך קבוע בטבע ומתרחש כל הזמן בכל מקום, בכל שנה נכחדים אלפי מינים^(כ), ובפרט רכיכות ימיות שהן חסרות ישע ותלויות בתנאים בלבד. הממצאים מלמדים שהרומאים גידלו את הארגמון בבריכות על שפת הים (התכלת עמ' 273), ויתכן בהחלט שגם החלזון ההלכתי היה תלוי במדה מסוימת במגדלים, וכשהופסק גידולו, נכחד מהאיזור (ישנם יצורים שונים בעלי דם כחול שאינם באיזורינו, ויתכן שבעבר היו באיזור, ואולי חלק מהם יכלו לשמש לצביעה), או נכחד לגמרי. וכן יתכן שהשינויים הביולוגיים הגדולים המתוארים כתוצאה מהחורבן והגלות, השפיעו גם עליו בפעולת שרשרת. האדמה לא עובדה, הארץ שממה, מקורות מזון של בעלי חיים שונים נפסקו, ובעלי החיים האחרים שניזונו מהם גם הם נדדו הלכו או שהתמעטו, וגם התכלת נגנו מעיני בני ישראל (במונח 'נגנו' משתמשים חז"ל גם לגבי התחש, שהיה מין שהשתמשו בו בני ישראל בימי הקמת המשכן, ולאחר מכן לא נודע להם עוד. בודאי לא סביר שמין שחי וקיים אלא שהמלכות אסרה את השימוש בו יכונה 'נגנו'^(כ), ברם, ראה לעיל שהמלכות לא אסרה את השימוש בו).

התיאור המפורסם בספרי (וזאת הברכה פ' שנד):

אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה אמר לי מחלזון אמרתי לו וכי מצוי הוא אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא.

(כו). "להערכתו של ריצ'רד ליקי, ראש ארגון השימור WildlifeDirect מדי שנה נכחדים כ-50 אלף מינים".

(כז). הרב טבגר (אסופת מאמרים בעניני התכלת עמ' 70), מפרש נגנו -הוכנס לבית גנזיה של המלכות, ובכך מתעלם מלשונות מדרשים אחרים "גנוז לצדיקים לעתיד לבא". לדעתי לא מתאים גם לקבוע על התכלת שהוכנסה לבית גנזים, בעוד הייצור היה קיים במלא העוז, אלא שלטענתנו היו הגבלות על לבישתו.

נשמע כמו תיאור של מין בסכנת הכחדה (ויתכן שהתיאור של עולה א' לע' שנה הוא תיאור של שלבי ההיכחדות^{כח}), וכן משמע ברדב"ז ח"ב תשו' תרפ"ה שאחרי החרבן לא היה עולה. כל הנושא הזה מהווה בעיה לזיהוי הארגמון שאינו מין נדיר כלל), כנראה הכוונה כאן לאחד האיים שמול חוף אכזיב של ימינו. אם היה התכלת מופק מן הארגמון, הרי בזמנו ועוד דורות רבים מאד לאחר מכן, היו לאורך כל החוף הצפוני עדיין בתי מלאכה ובהם מליני קונכיות, והיה לו לאותו זקן להתלונן על החוק הרומאי, ולא על שממיות המקיפות את החלזון במקום מסויים מאד^{כט}). ונראה שכבר בזמן התנאים חלזון התכלת התמעט מאד, ועדיין היו מעטים בקיאים בדבר יכולים להשיג אותו, ואפשר שבניגוד לארגמון, שמעשרות אלפים של חלזונות אפשר להגיע לצביעת בגד אחד, היה החלזון הנ"ל יותר יעיל כמותית. ואמנם הרומאים לא הלאימו אותו, או משום שהסוד התעשייתי לא הגיע לאזניהם (כדרכם של סודות אלו שהיו שמורים בידי בעלי מקצוע, כמו שמצינו בבית אבטינס ובית גרמו^ל), ראה זהר עמר, הארגמן עמ' 10: "בשל חשיבותה הכלכלית של תעשייה זו, כבר בעת העתיקה היו רבים מפרטיה

כח). בבריתא דציצית הגי' א' לשבע שנים. מדי פעם היו הגלים או סופות מביאות לחוף כמויות, אבל תדירות הדבר פחתה והלכה. ולשלוחו מעומק הים לא היו יודעים.

כט). ואכן יש מדורשי רשומות שבאקדמיה שפירשו ש'סממיות' כאן הכוונה לנציגי החוק הרומאי, מצוטט ב'הארגמן' עמ' 47.

ל). זה גורם מכריע מאד, ולא רק בתעשייה הקדומה, גם בזמננו מפורסמות האגדות על הסוד של קוקה קולה, ובכלל פטנטים נשמרים בסוד, אא"כ הם מוגנים ע"י החוק. במקרה שאין חוק המגן על זכויות יוצרים, סוד הייצור הוא הערובה לפרנסה ולחיים בכלל, פעם שאלתי ערבי המנהל מפעל לסבון, איך הוא מייצר את הסבון, ותשובתו היתה: "אם אני מגלה לך אני צריך להרוג אותך".

ייתכן שהתיאור של לוז כמקום עשיית התכלת (סוטה מו: סנה' יב.), הוא תיאור מליצי הבא להסתיר את הפרטים המדויקים מפחד השלטון הרומי שחייב כל דבר שמכניס כסף, ובפרט אם הוא מדכא את הצרכים הדתיים של העם. ובהתאם לעוד דברי אגדה שתיארו את לוז כמקום סודות ורוזים, ואולי ע"פ שופטים א' כו' כינו כל מקום שמבואו מוסתר בשם 'לוז', ואולי שייך לזה גם מה שאמרו שיעקב ישן בבית אל אבל בעצם נתקפלו לו עוד מקומות בארץ תחתיו, ושם המקום לראשונה היה לוז כמו שאומר יעקב ברא' מזר ג (בנימין מזר כותב כי מובן השורש לוד בשפות קדומות הוא: 'מצא מקלט' וממנו נגזר שם העיר לוז, 'כנען וישראל' עמ' 19, וגם שם האבר לוז כנראה שייך לענין זה). בכלל כל תיאורי החלזון נאמרו בצורה מליצית משהו, ואפשר שמטעם זה.

כל הסגנון הזה של נתינת סימנים ותיאורים, מחזק את הטענה שהחלזון אינו המורקס, שהיה מין ידוע לכל ועמד במוקד פוליטי מדיני וכלכלי, צורתו מופיעה על המטבעות וכו', עבורו לא היה צריך תיאורים איוטרניים בסגנון המובא בגמ', למורקס בודאי היה שם לועזי ידוע בכל שפה ובכל מקום בו התגוררו יהודים.

בגדר של סוד מקצועי"), או משום שמכיון שהיה קשה להשיגו, יותר כלכלי היה לנצל את הארגמון שהיה בידם בכמויות גדולות. והעיקר הוא שהארגמן היה הצבע לו קינאו הרומאים.

יתכן גם ששינויי צורת הלבוש המתוארים במנחות מא. "סדינא בקייטא וסרבלא בסיתוא", גרמו לכך שרבים לא הוצרכו כלל לפתיל תכלת. או להיפך, יוקרו והקושי להשיג אותו הביאו עוד ועוד אנשים לשינוי צורת הלבוש (עי' ב"ר ל"ח יח' "סנהדרין המצויינין בפתיל", משמע שכבר אז היה מנהג רק של אנשי מעלה). וזה היה אחד הגורמים לזירוז ההיכחדות ולדלדול השוק הזה.

מצער מאד לחשוב שהתכלת אותה מצווה עלינו התורה ללבוש נכחדה ואינה עוד בעולם, אך זה חלק מצער החורבן והגלות, הארץ נלקחה מאיתנו ורבים מחלקיה וממשאביה עדיין לא שבו, ואינם יכולים לשוב בדרך הטבע. גם האומות שציוותה עליהן התורה דינים שונים, נכחדו ואינן כפי שפוסק הרמב"ם כידוע ע"פ הגמ' שסנחריב בלבל את האומות, וגם ללויים אנו מתייחסים כספק לויים ולכן לא נותנים מעש"ר (סימוכין לכך שהלויים התבלבלו יותר מן הכהנים, מספק המחקר על הגן הכהני, שמצא כי הכהנים בני זמננו שייכים כולם למשפחה אחת, משא"כ הלויים). התכלת היא חוט אחד מבגד מלכות וכהונה, המלמד על השתייכותינו לממלכת כהנים וגוי קדוש (עי' מדרש משנת ר' אליעזר עמ' 266: "מי שהוא עוסק בתורה, יבא וילבש לבוש הארון")¹⁸, וכשגלינו מארצנו, ואין לנו כהנים בעבודתם ובבגדי כהונתם, גם התכלת גלתה מעמנו.

הסיבה שתיארו "ציידי חילזון מחיפה ועד צור", היא משום שחוף הים שמחיפה ועד צור (למעשה כבר כמה עשרות ק"מ דרומית לחיפה, מחוף צביה ולצפון) הוא מפורץ וסלעי ועמוס בלגונות ושרטונים, (להבדיל מהחוף שמצביה ודרומה שהוא ברובו חולי), ולכן ניתן למצוא בו את החלזון נלכד בין הסלעים ע"י הגלים. אבל מאותה סיבה

קל יהיה למצוא שם עוד יצורי מים. כמו"כ יתכן שצידי חילזון כאן בא במובן של חלזונות הארגמן, שהיו חשובים לבבלים ולמלכויות^(ב).

בכלל יש לדעת שיחס הקדמונים לסוגים ולמינים שונה מאד משלנו. כבר בתורה אנו רואים שתחת שמות מועטים היא כוללת הרבה פרטים שאצלינו נחשבים למינים נפרדים, תחת ההגדרה 'מפריסי פרסה שוסעת שסע' מונה התורה עשרה מינים, בעוד אנו מונים עשרות מינים^(ג).

לא). ובאמת יש רגליים לדבר שגם כתונת פסים שעשה יעקב ליוסף היתה פסי תכלת, שייעדו בזה למלוכה, ולכן עורר קנאת האחים (וכנגדו אף יהודה הלך בפתיל תכלת, כמו שדרשו על חותמן ופתיליך, והרי גם הוא יועד למלוכה). וגם בכתובת סנחריב המתארת את דורונות חזקיהו מלכנו אליו כותב "בגדי פסים בד תכלתו", וזה מתאים לאגדה ששלח יעקב ליוסף עם המרכבות בד תכלת, להזכירו תפארת המלוכה האמיתית שיועד לה. וגם בתמונות צבעוניות (שבקבר בני חסן) מימי יוסף (בערך) נראית כתונת פסים בצבעי תכלת וארגמן (גם התכלת שנתגלתה בתדמור היתה בצורת פסים בבגד, ראה 'התכלת' עמ' 262). האצילים הרומאים היו רוקמים פס תכלת או ארגמן בשולי הבגד, מכיון שלא לכל אחד היה כסף לבגד שכולו תכלת, והעשיר יותר יכל לרקום הרבה פסים בבגדו. וגם פתיל תכלת שבציצית הוא כמו 'פס', אלא שהפס נמצא בתוך המצוה דהיינו חוטי הציצית. ואת זה לא הבין קורח, שאמר שהלובש בגדי תכלת שלמים, הוא ככהן עצמו, ולא הסתפק בכך שכל העדה יהיו קשורים לממלכת כהנים ע"י האות של הפתיל, אלא רצה לאפשר לרוצה (-לעצמו) להיות יותר מסתם ישראל. אמנם רעיון זה בניגוד לאגדה שכתונת פסים היתה דבר זול שגרם לקנאה מחמת עצם השינוי, וכבר הרמב"ן שמות כח נקט שכתונת פסים היא בגד מלוכה, וא"כ בודאי אינו דבר זול. (המנהג בישראל היה לעשות בטלית גדול פסי תכלת, זכר לתכלת, שמשמר בעצם את הצורה שקדמה לתכלת של תורה, פסים רוקמים בבגד עצמו. כמוזכר בא"ר ופמ"ג או"ח ט'. ולאחרונה החליפו צבע זה בשחור, אולי מחמת דגל מדינת ישראל, שהוא עצמו נבחר מחמת הטלית).

אגב, הציור המצרי הנ"ל מתאר אורחת שמיים, ואילו אצל המצרים, טוען הרב הרצוג במאמרו (עמ' 364) לא היה מצוי אז התכלת כ"כ, שהרי את יוסף הלבישו בבגדי שש במלכו ולא בתכלת או ארגמן. ועי' ב"ר ששלח לו "חלזון חמר", ויש שפי' החלזון הצובע אדום, דהיינו ארגמן שהיה מצוי בארץ. עכ"פ ביציאת בני ישראל ממצרים היה להם תכלת, וגם למצרים (שהרי רכושם בא בעיקר מביזות המצרים), ואפשר שבני יעקב הביאו חכמה זו למצרים.

לב). ביד רמ"ה סנה' צא. סובר דגם בדברי חז"ל 'חלזון' אין הכוונה תמיד לאותו חלזון.

לג). משפחת הפריים (Bovidae), משפחת האייליים (Cervidae), משפחת איילי המושק (Moschidae), משפחת האיילוניים (Tragulidae), משפחת הג'ירפיים (Giraffidae), משפחת האנטילוקפרות (Antilocapridae). יש להניח כי כל המשפחות האלו משתייכות לעשרת המינים אותם מנתה התורה כמפריסי פרסה ומעלי גרה. לפרטים בנוגע לזיהוי כל חיה שבתורה ואלו משפחות מסתעפות ממנה, ראה: זהר עמר, רם בוכניק וגיא בר-עוז, "זיהוי החיות הטורות שבמקרא לאור מחקר הארכאולוגיה", קתדרה 132, תשס"ט, עמ' 33-54.

ההלכה "תכלת אינה באה אלא מן החלזון", אינה מחייבת שיש רק חלזון אחד מוציא צבע, כי הכוונה לאפוקי מן הצומח, וברור לשומע שהכוונה לחלזון המוציא את גוון התכלת ההלכתי. וכמו ששני הבא מ'תולעת שבהרים' הכוונה למין מסויים, ולא שכל מי שימצא תולעת על הר יהיה לה דין שני. וגם הדיון של "היכי צבעיתו", משתמע כמו צביעה יחודית לישראל, ולא ששאלו על המלאכה והאומנות הידועים בעולם ונעשים תמידים כסדרם בידי אלפי אלפים של בני אדם בכל העולם. יתכן שמבחינה הלכתית כשרה סוג מסויים של עיבוד וצביעה, בעוד בתחום זה אין בידינו לשחזר את האמצעים בהם השתמשו.

כל הדיונים מסברא שמנין שצריכים אופן עיבוד מסויים, או שצריכים גוון מסויים דוקא בתוך ספקטרום הגוונים הכחולים, ומנין שצריכים חלזון מסוים דוקא, באים מנקודת הנחה שתכלת הוא משהו שנעשה על פי טקסט מסויים בתורה או בחז"ל, ואחרי שלמדים מתוך הטקסט מה לעשות אפשר לשאול שאלות שונות ומהיכי תיתי שלא (וכדברי אחד המחייבים: "אם היה דין בגוון מסויים הגמרא היתה צריכה לפרט", האמנם?¹⁷). והאמת להיפך: 'תכלת' הוא מציאות מסויימת שהיתה מוכרת בזמן מתן תורה, המשנה לא טרחה במלה אחת לתארה כי הדבר היה מציאות קיימת (כמו שלא תוארו התפילין ועוד), ובגמ' באו כמה מאמרים עליה. הטקסט משקף במדה מסויימת איזו ידיעה עליה, אבל אין מהותה משהו שנולד מתוך הטקסט (כמו שברור שלא נאמר דמשום שאמרו שנותנים 'סמנים' ולא פירשו, א"כ כל דבר שיש עליו שם 'סמן' מתאים לייצור התכלת). וזו מהות תושבע"פ. ודוקא לכן, שכמעט ואין אפשרות לשחזר מציאות מסויימת לפני אלפי שנים, מתייחסים לכל סוג של שחזור בספקנות.

ננסה לדמיין איך היינו משחזרים את התפילין, על פי ה'סימנים' שנתנו בהם חכמים, ואף שיש בידינו מאות מאמרי חז"ל ותיאורים על תפילין, עדיין יהיה השחזור רחוק מן המקור. לתפילין יש כידוע "קציצה", ו'סימן' זה יתפרש אצלינו על פי המונח 'קציצה' במקומות אחרים, ומכיון שיש כמה תיאורים של קציצות, מהקציצות שבצלחת, וקציצת ריבית שנקראה ע"ש שהמעות עגולות, ועד חבית שבורה בנישואי אשה שאינה הוגנת, יש לדון אם 'כל צורת קציצה כשרה'. וכך

17. כמו אותו שתמה: למה לא הזהירו חז"ל שאין כוונתם למורקס?

משמע ממעשה דאלישע בעל כנפיים שדימה התפילין לכנפיים דהיינו שהיו מעוגלות קצת^{לה}. ומה שאמרו עגולה שהיא סכנה, אדרבה, מהיכי תיתי יעשו עגולה אם לא שזה דומה לצורה המקורית, וכן מאי סכנה ובע"כ שהכוונה לעגולה שקצה אחד חד כדמשמע בירו' המובא בנחל אשכול, וכמו שמצאנו ביצה שהיא עגולה וראש אחד חד. ויש גם ציור קדמון של אדם המניח תפילין מעוגלות קצת. וכן מקום הנחתם ניתן ללמוד מכמה וכמה תמונות של גדולים בדורות קודמים שהוא על המצח ושלא צריך שיהיה באמצע. ודין 'פרודות' יש ללמוד מגדר 'הפרדה' שמצינו בחז"ל שהוא לפחות כדי ליתן בין פצים לחברו. וכן ה'סימן' של 'מעברתא', מן הסתם דומה למעבורת, ואולי אף לאעבורי אחסנתא, או נימא 'כל צורת מעבורת כשרה'. הצבע של תפילין הוא שחור הלכה למשה מסיני, אבל מצאנו כמה סוגי שחרות, וברור שגם דם נקרא שחור, ואף דם חלזון התכלת, וא"כ אולי כל מיני שחור כשרים, או שבתפילין מסתבר דכיון שהם עשויות מעור שהוא חום כהה, לחום כהה זה קראו שחור, דלא מסתבר שיצריכו חז"ל צבע שונה, וכמו פרה אדומה שהיא חומה. וזה מוכח ג"כ ממעשה דאלישע בעל כנפיים, דמסתמא כוונתו ליונה חומה שהיתה מצויה אז, כמו שביררתי אצל מומחה יר"ש (ובתמונת אדוננו הגר"א זצוק"ל נראה שהתפילין שלו היו ירוקות). ודין האות ש' הטבועה בתפילין, הנה מצאנו כמה פעמים 'אות' שפירושו סימן, ויותר נראה שהכוונה לד' הבתים שפרודים ביניהם, והרי לא מצאנו ש' בעל ארבע ראשים, ובע"כ כמו שנת'. – ואין

לה). אלישע בעל כנפיים כיון דאתי לידן נימא ביה מילתא, דנראה שמה שאמר שיש בידו כנפי יונה, הוא משום שברגע שראה את החייל ניסה להסתיר את התפילין בין שני ידיו, ולא היה לו זמן לגלגל את הרצועות אלא קימט הכל בין ידיו, וכנראה בלטו החוצה הרצועות המסובכות. ולכן היה ניתן לדמיין שהקצוות השחורים המסובכים זב"ז דומים מעט לכנפי יונה שחורה, ואמר שבתוך ידיו הוא מחזיק יונה שהצליח לתפוס, ולכן אינו יכול לפתוח ולהראות לו כי היונה תפרח ויפסיד את עמלו עד שהצליח לתפסה, ובזה הובן לקסדור מדוע רץ ומדוע מאמץ ידיו אל חיקו כמנסה להסתיר, ואולי גם נענע את ידו כביכול היונה מנסה לצאת ולנוע, והמחזה הזה היה נראה לחייל אמיתי, והסתפק במה שפשט ידו וראה קצת מבצבץ ביו ידיו ואמר על זה 'הנה כנפי היונה'. וכך ניצלה היונה התמה מהנשר הדורס. ולכן אמרו ומאי שנא יונה וכו', כי באמת זו היתה הרגשתו של אלישע, שהוא כיונה הבורחת מפני עוף הדורס, וגם אותו קסדור ידע שהוא עוף דורס הרודף אחרי יונה תמה, ולכן ראה מה שהרגיש.

(ויש מי שהשיג על דברי, משום שאמרו "נהפכו לכנפי יונה", ולדבריו ב' נסים היו, א' שנהפכו לכנפיים, וב' שחזרו ונעשו הכנפיים לתפילין לאחר מכן, אמנם לפ"ז התפילין החדשות פסולות שכן לא עובדו לשמה ולא נכתבו כסדרן ובכלל לא נעשו מעור בהמה. וענין 'נהפכו' הוא שכן ראה הרואה, וזה הנס שנהפכו בעיניו למה שלא היו במציאות).

קץ לדברי הבל שניתן להמציא. כל הרעיונות האלו באמת הגיוניים בתורת שחזור הנאה להיסטוריונים ולמוזיאונים, ודוקא לכן צריכים אנו לשמור את המסורת, משום שאין דרך לשחזרה מסברא. וברגע שנוצר פער ידע מסויים, זה כבר לא דרכה של תורה, אלא סתם ספקולציות, ויותר נכון להודות שאין בידינו לשחזר.

מרבית הארכיאולוגים והחוקרים עד הזמן האחרון הבינו בפשטות שהתכלת והארגמן מוצאם בשני מקורות שונים, בזמן האחרון נשמעות יותר דעות המתמקדות בקיים ומסבירות גם את התכלת ההלכתית בארגמן, (אם כי לא כל בעלי הדעות האלו מתייחסים ברצינות מלאה לכל תג בדברי חז"ל). ר' זהר עמר כותב שזיהוי התכלת אינו חד משמעי וסוגיה זו עדיין לא מוצתה (הקדמה לספרו 'הארגמן', וראה דבריו בהמעין תמוז תשע"ג). בעמ' 33 הוא מציע לזהות את החלזון המוזכר בספרי דברים שנו' כחלזון התכלת, בארגמנית אדומת הפה (לאפוקי קהה קוצים), וראה שם הערה 12 כי שמות המינים בפליניוס אינם מחוורים ויש להניח כי הוא משתמש בשמות נרדפים, וכן על הקושי בזיהוי חלזון השופר שהוא מזכיר.

ההבנה שלא כל דבר ניתן לשחזר, היא קשה לעיכול עבור חוקרים. המחקרים העוסקים בעבר רגילים להתמקד בקיים, במיעוט הידע שכן יש לנו, ולשחזר מתוכו תמונה כללית ככל שמתאפשר. כמובן שבד"כ לאו בשופטני עסקי, והם יודעים שמדובר רק בספקולציה, אבל זה תפקידו של המחקר, לצייר תמונה מתוך מה שאפשר לדעת. אין שום ספק בעולם שאם ה'נחקרים', בני הדור שאת תרבותם ותנאיהם מנסים לשחזר, היו קמים לתחיה, הם היו ממלאים פיהם צחוק שבעה ימים ושבעה לילות על האופן בו ציירו אותם. כל שחזור של צורת חיים שלמה מתוך רסיסי ידע שנותרו באקראי, לא יכול לקלוע באמת אל המטרה. וגם בענין התכלת, אם נרפה מההנחה שאפשר לנו לשחזר הכל, וההתלבטות היא בין שיחזור הארגמן או שיחזור הינטינה, והאם הצביעה במקום סגור או שמא דווקא תחת כיפת השמים, יעלה על דעתנו פתאום, שאולי אין דרך לשחזר ולדעת באמת. ואם היינו מגיעים לקברו של אחאי בר יאשיה ומציגים לו את דברינו בענין התכלת, היינו זוכים במצוה של לשמח ישני עפר, כי בודאי דבר ראשון היה צוחק מלא פיו ושמח על ההודמנות ללמדנו מוסר, ובעינו כל מחקרנו יישמעו כעין המחקר על

התפילין דלעיל. ומיד לאחר מכן היה נוזף בנו: דאקרייך משנה ברורה לא אקרייך קהלת: "רחוק מה שהיה ועמוק עמוק מי ימצאנו".

ומה שקשה לחוקרים שזו מלאכתם להציג ספקולציות ולבססן ככל האפשר באסמכתאות והערות שוליים, לא יקשה כ"כ עלינו. אחרי שאנו למודי נסיון בראותינו את הסתירות התמידיות בין מה שקבלנו במסורת ובין שחזורים הנראים מרשימים במבנה ובאסמכתאות. והאמת שכל השחזורים, גם אלו שנראים מבוססים, הינם הטעייה, שכן מנקודת המבט הצרה שלנו הם יכולים להיראות מבוססים, אבל מתוך ראיית התמונה השלמה, שאין לנו אפשרות להשיג את פרטיה וחלקיה, הדברים נראים אחרת, והטיעונים נשמעים מצחיקים. וקל מאד להמחיש זאת מול מציאות חיינו המורכבת, שלא ניתן לעמוד על מהותה מבלי להכיר את כל התמונה, ואפילו אנשים החיים בזמננו באירופה, ויכולים לדלות כל מידע שירצו על המתרחש בא"י, לא קולטים באמת מה קורה ואיך קורה. קל וחומר מול ידע חלקי וחד מימדי כ"כ.

הצד השני

כל הדברים שנאמרו לגבי מחקר מסוג כזה, תקפים ג"כ לגבי מכחישי הזיהוי עם ארגמון בדחייה ודאית. שהרי מה שהם עושים הוא מחקר נגדי, אלא שבעוד אלו שטרחו לזהות ולצבוע עשו מחקר מעמיק ויסודי ומקיף, הרי המחקר הנגדי יסודו בליקוט מתוך החמרים שהביאו המזהים, וכל אברך מחבר קונטרס נעשה 'חוקר' להכעיס' כדי לסתור את התכלת בכל מחיר. ולשם כך מוכן הוא לצטט מדברי פליניוס-גוניוס-קופרניקוס-אריסטוטלוס כל מה שמצא כתוב.

למרות כל הקשיים שהזכרנו (שרובם אינם טענות נגד הזיהוי, אלא הטלת ספק כל שהוא בהוכחות לזיהוי), ברור שאין כאן דחיה לזיהוי של התכלת עם הארגמון (אך ראה זינגר שם הכותב: "הראיות נגד המורקס מכריעות"). ובודאי הזיהוי לכשעצמו הוא סביר, לזהות מציאות של צביעה שידוע לנו שהתקיימה, עם הצביעה של אחד מגווני הכחול שהתקיימה באותו זמן.

היעדר האזכור בספרות הרומאית לתכלת שצרכו היהודים, יכול להיות מוסבר בכך שעיסוקם בארגמון הוא רק מפני חשיבותו לתרבות הרומאית, ולא מעבר לכך. שתיקת חכמינו מהזיהוי בין תכלת לארגמן, מוסברת לפי הרמב"ם שארגמן של תורה אינו מן החלזון. ואמנם יוסף בן מתתיהו מתאר את הארגמן שבמקדש כפורפור"א, אבל לא היה הדבר רמי עליה לדקדק בזה וראה הדבר בעיניים רומאיות.

האיסור הרומאי נזכר באופן כללי לאימפריה הרומאית, ויתכן שבימי הבית היה הסדר כל שהוא בין נציגי העם ובין הנציב הרומאי בדבר תכלת של מצוה, שכן עיקר הקפידא היתה על צבע הארגמן (כדברי הרב הרצוג). יש לדעת שלא כל חוק קויים כלשונו וככתבו, וגם לחוקי הרומאים היה "תורה שבעל פה", ויש מצב שחוק כתוב בחומרה רבה, ובמציאות מתגמשים עמו. באופן כללי תכלת נשאר לשנים רבות, ומן הסתם היו מעבירים אותו מבגד לבגד. וגם לא מופקע שהיו התנגשויות עם המלכות בתקופת אוגוסטוס למשל שלא מתוארות במקורותינו, שלא מזכירים גם מאורעות רבים וגדולים אחרים שהיו באותו הזמן ואחרים הזכירים. ואין מלאכתם של חז"ל לתאר דברי הימים.

התעלמות קדמונינו מתעשיית הפורפורא שבימי הביניים לעניין התכלת, אפשר שהיא משום שלא היה ידוע להם אם התכלת הופקה מהפורפור. ואף שהיו זיהויים כאלו במקורות כמו התרגומים, לא ראו אותם כמכריעים. ולבדוק בפועל לא היה אפשרי.

בודאי זכותו של כל ת"ח לעשות כדעתו וכהבנתו אם הגיע למסקנה שהזיהוי נכון, ואין בזה לא חשש יוהרא ולא חשש התגודדות ושום מרעין בישין אחרים, מכיון שיש כאן מחלוקת בהלכה, וזכותם וחובתם של תלמידי חכמים לגבש דעה בכל שאלה הלכתית העומדת על הפרק.

בסופו של דבר המחלוקת העיקרית היא לא בין מחקר לשמרנות, אלא מחלוקת בשיקול הדעת ובהלכה בין תלמידי חכמים, כל דעה מחייבת קשיים, וכל קושי אפשר ליישב. וכך צריכה להיתפס מחלוקת זו. ברור שיתכן קשר למחקר או קשר לשמרנות, אבל לא זו נקודת המחלוקת.

העמדה המסתמנת ע"י רוב פוסקי הדור היא לא שלילת הזיהוי, אלא "להמתין"⁽¹⁾. הדברים הבאים ידברו בשבח ההמתנה והמתניות.

על אנרכיה ואנרכיסטים

אנרכיה היא חברה המתנהלת ללא מערכת חוק ומשפט, התורה כידוע אינה דוגלת באנרכיה, חוקיה אינם גמישים, אינם ניתנים לשינוי, ולא נמסרו ליחיד, והיא מצוה על בית דין בלשכת הגזית, שהכרעתו מחייבת, והמורה כנגדו נידון למוות על עצם המראת פיו. וכן על מערכת אכיפה באמצעות שוטרים.

לא כאן המקום לתאר את השתלשלות תושבע"פ בכל הדורות, גם כאשר לא הייתה סנהדרין, אך ברור שלתהליך של הכרעת ההלכה תמיד היו גבולות, וברור שבסופו של דבר עיקר ההכרעה היתה על ידי גדולי הדורות והמקומות. תמיד רשאי היה כל תלמיד ותיק להקשות ולשאת ולתת מול הגדולים והמורים, אבל בסופו של דבר, "אין בתורתנו מופתים חלוטים כבחכמת התשבורת", ואעפ"כ מישוהו צריך להחליט.

מצב בו כל אברך קובע הלכה למעשה על פי מסקנות לימודו האישי, הינו בפירוש אנרכיה. נכון הדבר שעקב מורכבות דרכי הלימוד והקהילות השונות, אי אפשר לכפות על אדם או על קבוצה פסיקותיו של פוסק מסויים, ואפילו אם הוא מגדולי וזקני הדור. אבל לא יתכן להניח כי על דעת כך ניתנה תורה, שכל אחד הלומד סוגיא יעשה מה שנראה לו, ויקהיל קהילות להטיף לרבים כך.

כמובן שבמסגרת מסוימת ועד גבול מסויים נחשב הדבר למשא ומתן של תורה, ואפילו תלמיד קטן זכותו וחובתו להרצות לפני גדול שבגדולים כל קושיה, וכל ראייה מיוחדת שגילה, וכדו'. אבל כל הנמנה על קהל הפרושים (להבדיל מצדוקים) חייב לצייר בדעתו איזה שהוא מנגנון של פסיקת הלכה. והרי לא יתכן שהתורה ניתנה על דעת שיבואו שלוחי הב"ד לאדם שחילל שבת לפי דעתם, והלה יוכיח להם שאין בזה חילול שבת ויפרסם קונטרסים להוכיח חידושי. א"נ שינהג בדיני ממונות כפי ראות עיניו וחידושו, ויטען קים לי כמו שחידשתי.

(לו). לא מופקע הדבר שיימצאו פתילי תכלת שהוטלו בבגד ארבע כנפות, שלא יהיו עשויים מקלא אילן.

אין לנו כיום נשיא שיכול לצוות את רבי יהושע לבא לפניו במקלו ובמעותיו ביום הכיפורים שחל להיות בחשבון, אבל לא יתכן שנטיף ונגרם לאנרכיה בהלכה. מן הסיבות שנתבארו לעיל, אי אפשר ולא ראוי לכופ יחידים לדעת אחרים, ואפי' רבים וגדולים. אבל חייבים אותם יחידים להבין את דעת הרבים, שהלכות, ובפרט הלכות שיש להן משמעות מרכזית הנוגעת לכלל דרכי הפסיקה וקיום התורה, נקבעות בעיני רבים ע"י רוב המורים והפוסקים.

יש להבין, שאין בידינו להוכיח דבר בצורה מוחלטת, למרות שהמציאות היתה אחת, אין לנו דרך לשחזרה באופן מלא, ולכן בסופו של דבר מדובר בויכוח מסברא. ובויכוח מישוהו צריך להחליט, על כן אין להתפלג אם כשם שאתה החלטת כצד א', רבים וטובים החליטו כצד ב'. וההולך אחריהם עושה מה שראוי לו לעשות.

בנקודה זו טוענים האנרכיסטים שהצד השני לא מוכן לבדוק ואין לו מושג והוא מתחמק וכו', אך לדעתי זה שימוש לא הוגן וזלזול באינטליגנציה של הצד השני. הפוסקים והמורים הרבים המתנגדים לחידוש התכלת אינם צריכים להתנצל, ולא חייבים להיכנס למחקר ולחבר קונטרסים, זכותם להביע את דעתם גם בלי להיגרר לחילופי קונטרסים, שייתכן שבהם ידם תהיה על התחתונה⁽¹⁾. הנקודות המהותיות בויכוח לא בהכרח קשורות בתרגום קטעים מפליניוס ובעריכת חוברות מחקריות. ביטול הלגיטימיות של הצד השני הוא שלב חדש ומדאיג באנרכיזם המתפתח בהלכה. ואין פלא שהוא גולש גם לתחומים אחרים כמו עליה להר הבית, וכיו"ב.

המונח גבולות ההלכה, קשור תמיד לזמן ולמקום. לפני תקופת ההשכלה ברור היה שמי שקובע את ההלכה במקום הוא המרא דאתרא, לא משום שהוא בהכרח הגדול שבדור, אלא משום שמישהו צריך להחליט, היו תקנות קהילות, תקנות ועד ארבע ארצות, תקנות גלילות, וכדו', ולא רק בהסדרים קהילתיים אלא גם

(1). א' המחייבים כותב: "עם כל הכבוד מי שרוצה לברר את הענין בשלימותו אין לו ברירה אלא לקום ולבדוק ולהתאמץ, לראות איך עושים איך החלזון נראה איך הליך הצביעה, מהם גווניו המשתנים וכו' וכן בספרי הראשונים והאחרונים ולהבדיל אא"ה בכתבי הגוים והתאריכים וכו' כך בודקים ברצינות!". האמנם כדי להכריע חייבים בהכרח לראות את מראהו של הארגמון ואת תהליך הצביעה? או לחלוש על כל כתבי היוונים והרומאים?

בנושאים הלכתיים. והעובר על הסכמת המקום ורבניו היה נחשב פורץ גדר ונענש ע"י הקהילה בכח חוק המלכות.

עם התערערות מעמד הקהלות והאמנציפציה, פשטה לא רק ההשכלה, אלא גם המורכבות והפיזור של ההלכה והכרעותיה, ולפעמים הרב המקומי היה סתם 'רב מטעם', שלא היה אפשרות לייחס לפסיקתו חשיבות. אבל עדיין היו גבולות, אפי' באירופה שבין מלחמות העולם, האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה, אם היו הח"ח והגר"ע ושאר גדולי הדור מסכימים על הלכה מסויימת או אפי' על הנהגה מסויימת, הפורש ממנה היה נחשב כפורש מן הציבור^{לח}. נכון שנדרשה הסכמה יותר רחבה, שהרי מספיק שגאון מפורסם אחד יתווכח עם הגדולים הנ"ל, ושוב יהיה 'דעביד כמר עביד', אבל לכל דבר יש גבולות. אין לבלבל מורכבות עם אנרכיה.

גם כיום, איננו יכולים לקבוע שלהסכמה רחבה של פוסקי הדור יש מעמד של תורה מסיני, ויש קהילות וציבורים שיש להם פוסקי הלכה משלהם שאינם מסונכרנים עם 'פוסקי הדור' שלנו. אבל בסופו של דבר לכל קהילה יש איזה מנגנון הכרעה של ההלכה, מישוהו צריך להחליט בסוף, התורה לא ניתנה שכל אחד יעשה מה שנראה לו בהבנתה, שהרי זה ההיפך מהמושג תורה, חוק ומשפט הפועלים ע"י מערכת מסודרת.

המערכת של ההכרעה ע"פ נימוקים אינה באמת מערכת מסודרת וברת קיימא, תמיד תיתכן הצגה אחרת של הדברים, צורת חשיבה אחרת, חיפוש נימוקים אחרים, שיהפכו את הקערה על פיה. הצגת התורה כבנויה על הנימוקים וההכרעות האלו היא מנוגדת למהותה, זו בעצם העמדה הצדוקית של תורה כרוכה ומונחת.

הרי אין להניח שהנימוקים שאנו יכולים לתת לעמדת חז"ל בפירוש 'ממחרת השבת' למשל, הם בהכרח יותר מכריעים ויותר קרובים לפשט מאשר לעמדה

לח). צא ולמד מהתייחסותם של גדולי אותו הדור לתכלת של הראדזינר, למרות שידעו והבינו שאין לזיהוי שום ביסוס, איך בעדינות נפשם הלכו בין הטיפות, ולא פגעו בו על חלומותיו ועל דבריו, אלא כבדו אותו כת"ח גדול, והשיבו לדבריו בפקחות ובוהירות. שלא לפסול אותו, וגם שלא ילכו אחריו. וע"י יחס כזה יתאפשר להמשיך לחדש ולגלות דברים מבוססים, כאשר אולי בוהירות והמתנה יוכלו בסוף להתגלות גדולות ונצורות.

הצדוקית. הסיבה שאנו דבקים בעמדה הפרושית היא הסמכות שהעניקה התורה לחכמי ההלכה (וזה, מלבד המקרים שמדובר על מסורת איש מפי איש עד משה מסיני, שגם לזה לא האמינו הצדוקים וחבריהם).

המייצגים של העמדה הצדוקית הם רבים מהחוקרים בזמננו, שמציגים אפשרות שונה לפרש את הטקסט (בין בתורה ובין במשנה או אפילו בראשונים) כלגיטימית באותה מדה, או כ'נכונה' יותר. בעוד האמת היא שאם יש שתי אפשרויות, מה שקובע להלכה הוא מה שהכריעו המורים. אמת אובייקטיבית אין בתחום זה, מכיון שאף שהמציאות היתה אחת איננו יכולים לשחזרה באופן מלא, ולכן ההלכה נקבעת לפי הכרעת חכמי התורה. והטענה כי "אין מקור לקביעה פלונית" חסרת משמעות. אין הוכחה מתמטית לאף קביעה הלכתית, ותוקפה של ההלכה ניתן לה ע"י הסמכות שנתנה התורה לחכמים.

לצערנו הרב, האנרכיסטים החדשים ממשיכים את הקו ה'אובייקטיבי', ואינם מוכנים לפרוס את משנתם בדבר השאלה "מי יחליט?", יש מהם המשתמשים בכסות של 'אחר חתימת התלמוד אין זכות לאף אדם לקבוע', אבל מכיון שרוב השאלות העומדות בפנינו אינן מוכרעות מן התלמוד, והנסינות להביא ראיות מוחלטות הינן אשליה. הרי השאלה נותרת פתוחה, אין תורה ואין הלכה ואף לא חוק ומשפט, מבלי שישנו מנגנון הכרעה. והרי אף לגרועות שבאומות ולשבטים הכי פרימיטיביים יש איזו מערכת שמחליטה. ובלי זה אין ראויים לשם 'אומה' כלל אלא יחידים הדרים בשכנות.

מסירת הדברים לנימוקים ולאובייקטיביות, משאירה את כל השאלות פתוחות לאנרכיה, בדיוק כמו בשדה המחקר, שהדברים פתוחים לויכוחים ולדיונים אין קץ, ומדי כמה דורות מתהפכים על פניהם. וכך היתה נראית גם סנהדרין של צדוקים כפי שמתוארת באגדה. "תורת כל אחד בידו" היא לא רק בעיה טכנית, אלא גם מהותית, אין גבול לרעיונות ולגמישות האנושית, גלישה למרחב אישי של פרשנות והבנה יכולה להכניס בתורה ככל שתעלה הרוח האנושית. אנו אומה וממלכה, ולא קובץ יחידים הנותנים כל אחד תורה לעצמו.

אין בכוונתי להאשים כמובן את כל המצדדים בתכלת, ומהם ת"ח גדולים ומובהקים. דברי באו רק להעיר על סדר היום של חלק מהפולמוסים בנושא,

שמתעלמים משאלת ההיררכיה והסמכות ההלכתית הדרושה לנו בהכרח, ואף טוענים שאין סמכות ואין מי שמחליט, ובמדה ויש כזה הרי שהוא לא קרא את הטיעונים ולא הבין אותם.

הנסיון להכריח את מורי ההוראה לשחק במגרש של הפולמוסים והציטוטים – נלא, יוכרע דינם ע"י האנרכיסטים כמי שאינם מבינים ואינם צד בדיון, שגוי ומדאיג ביותר. כדוגמתו נעשה בפולמוס מתנגדי הפאות הנכריות, וגם שם ראו את הדברים מורי הוראה מגדולי הדור באופן חמור, כמערער על יסודות ההלכה והכרעתה. תפקידו של תלמיד ותיק הוא להציע את חדושו בפני הרבים, אבל אינו יכול להעמיד את כל התורה על תפיסת עולמו ומסקנותיו, ולשלול את הלגיטימיות של הצד השני.

הנסיון להפריד בין הלכה למטא-הלכה הוא נסיון נואל המערער את הלגיטימיות של ההלכה כולה. משנה מטא-הלכתית נובעת בהכרח מפסיקת הלכה וממהות היותו של אדם פוסק הלכה שקבלוהו רבים, מי שמורה לאותם אנרכיסטים בשאלות של מראות דמים, ומי שמורה להם בשאלות של כלאיים / עגונות / עירובין, הוא זה שצריך להורות להם גם מטא-הלכה.

כאמור, אי אפשר לכוף דעת רוב גדולי מורי ההוראה על היחידים, אבל מי שאין לו הכרעה בענין, אלא שלבו נוקפו, וחושש שהוא מבטל מצוה מן התורה. יכולה לנוח דעתו, מצוות התורה פירושיהן ודקדוקיהן, נקבעות לפי הוראת הפוסקים, בדורם של יהושע ופנחס, כמו בדוריננו, אם נפסק שאין בדבר מצוה, הרי אינו מבטל שום חובה, ובודאי יש לו על מי לסמוך.

אי אפשר להשתחרר מההרגשה, שמעבר לטיעונים אובייקטיביים בדבר זיהוי הארגמון, ישנה גם מגמה – אצל חלק מלובשיו – של התחדשות לאומית ואישית, המתבטאת בהרבה תחומים נוספים מעבר ללבישת תכלת, ויש קשר גם לפריצת המסגרת החרדית ה'ישנה', או לחיבור לערכי ציונות וגאולה. ועל אלו יש לומר טלו קורה מבין עיניכם, גם בבית מדרשכם יש הרבה מטא-הלכה ושיקולים רגשיים שונים שלא כפופים רק לגילויים האובייקטיביים. אם באמת מדובר במפגש בין אידיאולוגיות, אין לנפנף בו במחקרים. ואם לטענתם אצל אחרים השמרנות נהפכת למצוה עצמית, הרי אצלם לעתים נהפך האנרכיזם למצוה עצמית.

ואין בדברי תוכחה אלו בכדי לפגוע בכבודם של ת"ח גדולים ומופלגים שקבלו את הזיהוי של הארגמון, שהרי בודאי יש בדבר ביסוס והגיון רב. ולא כל החלטה הגיונית קשורה באנרכיזם או בדבר שלילי חלילה.

המגיד מראשית אחרית זריו יכנס ושיר לו יחודש, ובשובו להיכלו יביא עמו כלי משכיתו, וארון בריתו ממעמקים יוציא, ולנו יחדש מאוצרו הטוב תכלת וארגמן ושמן המשחה וקטורת הסמים, ועמד מצרף ומטהר ותורה חדשה מאתו תצא, ואש המזבח משמים תרד, ותעלה לפניו לרצון.

